

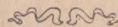
تاتار ادبیاتی

قىندە

محررى: ن. اشمارىن — مترجمى: احمد زكى وليدى.

اوشبورسالە معارف مينيستىرستواسى ژورنالدىن
 آلتەمش اولوب ادبياتىزنىڭ ۱۹۰۵ نىچى سەنەدىن
 ايلگارىگىيى حالينە غائىدەر. □ □ □ □

اورنبورغنىە «وقت» مطبعەسى.

ТИПОГРАФІЯ ГАЗ. „ВАКТЪ“ ВЪ ОРЕНБУРГЪ.

1913.

مكتبة جامعة القاهرة

مكتبة جامعة القاهرة

بەرەر چیت مملەكت سیباعینە بر بر سبب ایله (قزانلرنڭ بیک
ایلسکدن بیرلی اوزلرینڭ یراق هم هر جهتدن بیک نکلفسز اولغان
قالالرن آتاب یوروتلورنچه) «شرقنڭ ماتور فلاسنده» (یعنی قزانده)
قوناق اولورغه، آنڭ اوراملری بویونچه آری بیرلی یورورگه طوغری
کیلسه، اول یوروگانده ده تگی ایڭ جاذبهلی سحرلی «شهر زاد
حکایه لری» (۱) هم باشقه بعض بر سیاحلرنڭ سیاحتنامه لرینڭ اوشبو
قالا حقندەغی خیالی و خفی اولغان توتونلی تصویرلرینه قاراب، گل
اوزینڭ طشقی قاتی و دقتسز نظرلری ایله شهردە نی بار نی یوق
ایدکینی آڭلامی یوروسه، وشول وقت آڭا براوسی کیلوب: «مونه
بو قالاده پیغمبرنڭ (محمد علیه السلامنڭ) ایارچنلری شوشی کونده
شهر خلقینڭ فقط آلتیدن بر قدر سیننی گنه تشکیل ایته آلدقلری
و عموماً فالانڭ روسلردن اولغان اهاالمسی آراسنده کوزگه سیره ک گنه
توشدکاری حالده، دقتنی جلب ایدرلک اولوب مسلمانلر مدنیتی نڭ
مرکزلیگی صورتینی آلوب طورالر: عرب، تورک هم ناتار نملرندە هر
تورلی نشریاتنی روسیاده گی مسلمانلرنڭ هر ولایتده گیلرینه طاراتالر
هم ایتورگه ممکن بئون مشرقه طاراتالر» دیب، ایتوب صالحسه اول
غایت قزق و طاک عجبکه قالدر رلق بر أشکه اوچراغان بولور ایدی.
هم بو أش واقعه اوک شولای: بزنگ قزاندن میلیونلاب نسخهلر

ایله مسلمان نشریاتی بتون وولغه (ایدل) بویلری بویلاب طارالغان کبک بیک کوب بولوب بزنگ اورتا آز یادهغی ملکهزگه ده باروب طولا. قافقازده طارالا، توگل روسیادهغنه هند و آفریقا کبی چیت اورنلردهده ساتولا.

تاتارلرده کتابچیلیق اشی، یلدن یل طارالا: تاتارلر اوز قوللرنده مطبعه لر آچا باشلادیلر. اوشو صوگ وقتلرده بر نیچه تاتارلرننگ بر نوژاریشیستوا (شرکت) تاسیس ایدب، مطبعه آچوب مسلمان نلرنده هر تورلی کتابلر نشر ایتو اشینه کرشه چگی ایشتلدی، (۱). مسلمان کتابلرن باصو اشی ایلکده فقط روسلر قولنده ایدی صوگندن بوده آقرنلاب مسلمانلر قولینه کره باشلادی. هم مسلمانلر اوزلریننگ معلملرندن اوزدراده باشلادیلر.

بوندن فقط اوتوز سنه لر قدرگنه ایلك مسلمانلرننگ ادبیاتی، یا که مسلمان علماسی طرفندن عرب تلنده یازلغان دینی کتابلر ایدی، مونئی فقط مسلمانلرننگ اولقادر اهمیتنی حائز اولماغان، بیلگی صنفی ملالر و علمالرغنه اوقیلر ایدی؛ یا که تورکیچه دیب آغالغان (عثمانلیچه یا که تاتارچه، یا که بو ایکیدن قوشلغان مخصوص بر اوجهده یازلغان) هم تاتار علماسی طرفندن یازلماغان (не оригинальный)، بلکه ادبیاتده قزان تاتارلری قدر فقیر اولماغان مسلمانلرننگ تللرندن ترجمه ایدلوب یازلغان اثرلر ایدی. بو کتابلرننگ همه سی (بیک آز استثناء ایله) دینی ایدیلر. یا که دیننگ ظاهرینه غنه متعلق اولغان تورلی عادتلرگه عائد اثرلر ایدی.

فنی هم گوزل حکایه ور رومانلر (беллетристическія произведенія) بتولهی یوق ایدی. اگر بیک آز غنه اولسه ده، آلا هر بیج بر تقدیر

(۱) ترویجکی ده خدمت اسمنده شوندیوق بر شرکت آچلدی. اول اوزیننگ

شریاتین اورنبورغه م. کریموف مطبعه سنده باصدا.

ایتمایلیر ایدی. دینگه مناسبتی اولغان اثرلرگه بیک قیمت حق قویلدقی
حاله، علمی اثرلر، لاشیء اعتبار اولنورلر ایدی.

قزان ناتارلرنده بوسوڭغی ادبی اوزگارش نی وقت ظهور ایتدی
وباشلاندی؟ بو سوؤالگه قطعی جواب بیرگاندی آرقا تره رلك نرسه لر
(данные) بولماغانغه بونڭ جوابی بزنگ اوچون یخش-وق آغردر.
شونده ده شول قدرسن ایتورگه ممکن: بو اوزگارش نڭ مسلمانلق
دنیا سی اوستینه توشکان اوشبو سوڭغی زور وجدی حادثه گه آز
اولسون یا که کوب اولسون مناسبتی باردر.

شرق صوغشی اسلامنی، اوزینڭ طوڭوب فاطقان یرندن چقاردی
هم بو حرکتدن منعکس اولغان طاوش احتمالکه بزنگ موندغی مسلمان
لرغه ده سیزلیدی. وافعاً آلا ر اوزلرینڭ طار و طوڭ عالملرنده بر بر
تورلی جدی هم شفقتسز حرکتنی سیزگان کبی قورفا هم نیدر بر
نرسه ایله بارلق کوچلری ایله کوره شورگه مجبور ایدیکلرن آڭلاغان
کبک بولا باشلادیلر. اوزینڭ معیشتن تویندن اصلاح ایتوگه و آی
یاڭی یولغه سالورغه و آڭا یاڭا نیگزلر قورورغه محتاج و بیک قاتی
محتاج ایدکن مسلمانلر آقرن آقرن سیزه و آڭلی باشلادیلر. هم
قوتلی حرکتکه مالک اولغان یاورو پالیلر ایله کوره شور و صوغشور
اوچون مطلقاً آنڭ قورالی ایله قوراللانونڭ، آنڭ فن، هنر و معارفی
هم عموماً مدنیتنی اوگره نونڭ تیشلیگن شول وقت مسلمان توشونه
باشلادی. مونه اوشبو وقت بزنگ مسلمانلر اوچون دخی مهم بر نرسه
بار ایدی، اولده مسلمانلر اوشبو یاورو پا مدنیتنه قوشلغان وقتده ده،
آڭا روسلرنڭ واسطه لغندن باشقه قوشلمق ایدی. مونه شولای بزنگ
موندغی مسلمانلر، هر نیقدر واقعده بولماسه ده روسلاشو (русификация)
نی بیک مکروه کوردی هم اوزینڭ نظرن تگی «دگز آرتی» نه،
تگی تورکیه گه، پادشاه یاغینه، هم بزنگ ساده دل مسلمانلر فاشنده جنت

آڭلاو چیتن، فقط خصوصی ککشیلرگه گنه معلوم اولغان بر تل
 (своеобразный жаргонъ) کیلوب چغا. شوندهده اوشبو سوکفی وقتلرده
 تاتارلرنڭ ادبی کتابلری آراسنده فقط تاتارچه هم تاتارنڭ صافی عوام
 تلی ایله یازلغان بعض اثرلر کورنگالی باشلادی. تاتار تلی غایت
 ففیر اولوب عالی معنالرنی افاده ایتارک عبارلر آنده طابلمای؛ شونڭ
 اوچون صافی تاتارچه یازغان محررلرده عالی معنالرنی افاده ایتو
 اوچون چارهسزدان عرب سوزلرینی آلوغره مجبور اولالر.

منه شول رهوش ایله قزان تاتارلری اوشبو کونگه قدر اوزلری
 اوچون عمومی بر ادبی تلگه مالک بولا آلمایلر: هر بر محررنڭ تلی،
 اوزینڭ اثرن باشقه اثرلرنڭ تللرندن آیرلری یا نحو جهندن، یا لغت
 جهندن بر خصوصیت طوتا. هم تاتار ادبیاتنده بیک سیرهک اولمیچه
 شوندی یات و مخصوص ولایتلرنڭ لیجهلرندن اولغان سوزلر اوچریدرکه،
 سین آنلرنی هیچ بر موجود بولغان لغت کتابلرندن ازلاب نابا آلمایسڭ،
 هم آنلرنی کوب اوقوچیلر آڭلاماینچهغنه اوقوب کیتلر. تاتار ادبیاتی
 میداننده تاتارلردن باشقه میشرلر، باشقردلر هم تپتهلر حکم سورلر،
 هربری اوزینڭ کتابن اوزینڭ مخصوص عبارلری و اوز یرینڭ مخصوص
 تعبیرلری ایله چوارلاب بتورلر. تاتارلر، عموماً اوزلرینڭ تللرن
 اصلا اوگره نمیلر. آنی اوزلرینڭ مکتب و مدرسهلرنده اصلا اوقتمیلر،
 آنڭ صرف ونحون بلمیلر، هم توبلی بر املاء فاعدهلرینده خواجه
 بولا آلمیلر. منه شولارنڭ مجموعسی. تاتارلرنڭ ملی محررلری جمله
 سندن اولغان محمد فاتح طاهر ف آغزندن اوشبو رهشده تعبیر ایدله:
 «قزنده نشر ایدلگان کتابلرنی آڭلامق اوچون قاموس اورننده اول
 اثرنڭ مؤلفیننی کتابی ایله برگه کیترورگه کیرهک» (۱).

بزنڭ یوغاریده ایندی کمز کبی، قزان تاتارلرنده علمی (свѣтская)

ادبیاتنڭ باشلاب ظهور ایتوینه باری اوتوزغنه یل قدری اولور. بو اش هر حالده بیک یا کما اش. اول اوزینڭ شولقدر یا کما و حاضرگی گنه اش بولوینه فارامی بیگوک یغشی اشلهندی هم یغشی آجلدی. هم بو ادبیاتقه، بر نیقدر تعریفلر و توصیفلر بیروب سویلا یمن و آنڭ طوتقان یولن کورساتامن دیب ایتورگهده ممکن. اوشبو یا کما طرزده یازلغان یا کما اثرلرنڭ جمله سنده اورتاق اولغان بر میل و توجه (тенденция) واردرکه اولده مسلمانلرغه اوقو و مطالعه اوچون بر ماتیر یال بیرودن عبارتدر. اول ماتیر یال، اوزینڭ توگل (مسلمانچه) معلوماتلی اولغان بیلگی صنفلرغه غنه، حتی چاق تورکی طانوغان آدملرگهده اوکفای آ کلا ییشلی مآلی بولووی آرفاسنک مسلمان خلقینه آ لارنڭ بیک کوب اولغان مقصودلرینه یتوکه هم یا ژور پالیلرده معروف معناسی ایله فنی معلوماتنی اوگره نوگه یول باشچیلق ایته.

شوشی رهوشچه فقط بر نقطهغه توجه ایتکان اثرلر، اوزلرینڭ مآل (содержаніе) لری اعتباری ایله بر نیچه نوعغه بولنه لر. مونده مونه شوشیلارنی کورساتو ممکن: ۱) خلق اوچون یازلغان عموماً ملی حاللرگه عائد اثرلر ۲) یغشی و ماتور ادبی اثرلر (رومان و تورلی حکایه لر) ۳) تاریخی هم عموماً فنی اثرلر.

برنچیلری، عموماً مسلمانلق دنیاسنده زور بر اوزگارش کیتروگه احتیاجنی سویلی. مسلمانلرنڭ عائله طورمشلرندن باشلاب، آ لارنڭ عومی طورمشلری و حاضرگی طورمشقه اجتماعاً مناسبتلری و عموماً خلقنڭ معارفی حقنده معلومات بیره. ایکنچیلری، حکایه لر، رومانلر، پیسه لر اویومنی تشکیل ایته لر هم شولوق برنچیلری یونه لگان نقطهغه توجه ایته لر، شولوق مقصودلر ایله یازلغانلر. شولوق یاوروپا مدنیتنی، علومنی یغشی اوگره نمک، و مسلمان معیشتنی اصلاح ایتوگه یته کله و. دخی شونیده ایترگه کیرهک: بو ایکنچی تورلی اثرلر اولگی لرینڭ اورنلرن

ايكنچى درجه ده گنه اعزاز ايتنه آلالر هم آلالر بزرگه تجدد و اصلاحات دورنده يازلغان بعض روس رومانلرينى ايسكه توشوره لر . اوچنچى پلرى ، شول زور وكوب خلقه تاريخ ، جغرافيا ، رياضيات و طبيعيات فنلرى عالمندن معلومات بيرو مقصودى ايله يازلغانلر . بو صوڭفى اثرلر ، عثمانلى توركلرينڭ فنى اثرلرندن ياصالغان اثرلر در . اصطلاحات [терминологія] همان شول توركلرده گنچه ، عبارلارنى آڭلاوده آغزلاق كيتورلك درجه ده كوب و آرتق استعمال ايدلر . بو صوڭفى ادبياتنڭ بورونقى يلمرده خلق قولنده يوروگان كتابلردن آيرماسى شول بيرده ظاهر اولادركه : بو صوڭفىلرده بيك آچق صورنده مليت نيگزى (национальный элемент) قولنده . بو مليت ، ايلكىگى مسلمانلرنڭ ادبياتلرنده بيك آز ياكه بتونله ي يوق ايدى . ياك ادييات مسلمانلرنڭ عمومى هم عائله طور مشلرينڭ هر بر قللمن قوزغاتا ؛ حالبوكه اول ، بو كونگه قدر مسلمانلرنڭ موندى حاللرگه صالحون مناسبلىرى هم آلالرنڭ آراسنده غى آيرم طور مش (изолированность) آرفاسنده مچهو . لىت قارانغىلى آستنده اورتلرگان ايدى . معلومدركه ، شرق خلقنده عالى استعدادنڭ بولماوى (۱) ، آلالرنڭ موندى اشلرندن زور شمهرلر كونارگه رغصت بيرمى ؛ شونده ده بز مسلمانلرده غى آرتق سكونتنى ، آلالرنڭ ايلكىگى معيشتلرينى ، ايلكىگى زمان مسلمان ادبياتنده غى ئلله نيندى خصوصيتلرنى اعتبارغه آلوب ملاحظه ايتساك ، آلالرنڭ ياكى ادبياتنده حاضرگى صورتنى طوتا آلولىرى . بيك زور ترقى ايدكى كورلور . مونڭ شونسينده اعتبارغه آلورغه كيرهك : مسلمانلرنڭ بو كونگه قدر مچهول قالغان داخلى معيشتلرى حقنده معلومات آلورغه تله گان كشىلرگه بو صوڭفى ادبيات ، غايت قزق و دقتنى جلب ايتارلك بر ماتير يالدر .

(۱) بو سوز ياؤروپا علماسينڭ بعضلرى طرفندن ديلسز كيتورلرگان و مطلق مسلمانلرنڭ ايلكىگى حركتسز حاللرينه قاراب ايتولرگان اسكى بر دعواد . احمد زكى .

بز بو صوڭقى اثرلر آرقاسنده مسلمانلرنڭ هر بر قات و طبقة لرنده غى
 حاللردن ، كبرهك عمومى طور مشلرى كبرهك عائله حاللر يندن بىك يىخشى
 معلومات آلا آلامز . هم بز بو اثرلر آرقاسنده بلدك : مسلمانلرنڭ
 حاضرگى عائله طور مشلرى بىك ناچار و بىك چرك هم سىلكنوبكنه طورغان
 نيگرده ايله نه . موى مسلمانلر اوزلرى هم آلارنڭ اوزلرى طرفندن
 بهادر ايتوب سانالغان كشىلرى اعتراف ايتلر . مسلمانلرنڭ بعض
 محررلرى ، كورشىلر ينىڭ معيشتلر ينه قاراب اوزلر ينىڭ ايلسكىگى حال
 و معيشتلرن يامانلیم دىب ايتلر ، سويلرگه يارامى طورغان
 بعض سوزلرنى سويلب و مسلمان معيشتلر گى چريگان جراحاتلرنى
 آچوب يبارلرگه ، بو مسلمان محررلر اوز اوزلر ينه قارشى كىلگن .
 نلىكلر ينى اوزلر يده سىزمى قالالر ؛ چونكه « دنيا ده هر بر دعوالردن
 عالى اولغان حقيقت » گه خواجه اولونى دعوا ايتلر و شوڭا اشانا طورغان
 بو مسلمان خلقتنه ، اولقدر زور و ياشرن عيبلر نڭ شول كويگه اورتلوب
 طورغانى يىخشىدر . مسلمانلرنڭ معلوماتلى صنفلرن طولقنلاتقان مسئللر
 جمللر يندن برسیده ، مکتبه بالالرنى اوقوتو ترقىبى حقنه نزاعدر .
 اول ، مسلمانلرنڭ ترقى طرفدارلرى ايله ايسكى طور مش ، ايسكى
 نظرلرنى ياقلى طورغانلرى آراسنده غى زور نزاعده صلتاو و سبب
 اولوب يوريدر . بو نزاعغه اوقوتونڭ اصولى كرگان شىكللى ، اوقو
 وقتنده مکتبه استعمال ايتوله طورغان قارا لوحه ، كرسيلر ، هم كتابلر
 كى اوقوتو اسبابى ده كرهدر . بو نزاعده تاتارلرنڭ معلوماتلى صنفى
 ايكى گه بولنهلر . بولرنڭ آراسنده غى نزاع كوب وقتده مطبوعات صحيفه
 لرنده ده حكم سوره . بولاردن ايسكى طرفنى ياقلاغانلر اوز دعوالر ينى
 « اصول قديم » ، ياكى ترقى بولمىنى ياقلاوچيلر دعوالر ينى « اصول
 جديد » دىب آتاب يوروتلر . بو صوڭقى وقتلر ده كورنهدر كه ، صوڭقى
 اصولنى ياقلاوچيلر ، ايلسكىگيلرگه اوستونلكنى آلوب بارالر . بو بحث

غایت قزو بارا، آندہ مسئلہ گہ ایشتمشچہ گنہ طانش اولوب تعلیم نڭ
 هیچ بر اصولندن خبری اولماغان و هیچ بر آڭ و بلك گہ مالک اولماغان،
 حتی یازو تانوماغان کشیلرده قاتناشلر. بو اصول تعلیم حقنده بولغان
 نزع، هر بر یا گیلقی و اصلاحاتقه فارشی بیک فاتنی صوغشقه بر بهانه
 غندهر؛ یوسفه بارلق نزعانڭ فقط اصول تعلیم گہ توقتادقی یوقدر. بزنڭ
 اوچون بو نزع، هر حالده بیک اهمیتلی و جالب دقتدر. آنڭ اوچون
 اول نزع، مسلمان عاماسینڭ دنیاغه قاراشلرینی مطبوعات عالمینه
 چغارغه یول بیرہ. اصلاحات و ترقی طرفدارلرینڭ مسلمان خلقینی آغار تو
 بولنده ایتکان هر اشترینه فارشی تاثیر ایتمک قصدی ایله یازلغان اثرلر
 جمله سندن برسیده «النصول» (۱) اسمنده گی اثردر. آنڭ مؤلفی
 ایسکیمک یاغینڭ غایت زهرلی طرفداری و مدافعیدر. اول ترقی و تجدد
 طرفدارلرن دین اسلامڭ حقیقتینه هجوم و تجاوز ایتوده عیبلی و ممکن
 قدر شول دعواسینی ایسکیمک طرفدارلرینه نق ایرشدر رگہ طروشہ.

الوغ مسلمان جمعیتی اچینه صوڭ زمان فنونندن معلومات
 طاراتمق نیتی ایله نشر ایدلگان اثرلر ایله بر گه اوک، آلا رغه فارشی
 ردیهلر و جوابلرده نشر ایدله طوراً. صوڭگیلری اولگیلرینڭ سو-
 یله گان یاڭا نظریه لرینه فارشی طورالر، هم گویا آنڭ یتشمه گان
 ویا گلیش اورنلرن کورسته لر.

بو جمله دن، یازلغان اثرلر جمله سندن برسیده محمد فاتح زایتوف
 نڭ « حل المشکلات فی کیفیتہ تکون العالم » اسمنده گی اثریدر.
 بو کتابده مؤلف ایله کگی خیالغه غنه بناء ایدلگان یولنی
 (геоцентрическая система) مدافعه ایتہ، ایڭ صوڭقی هیئت نظریه
 لرن رد ایتوب آزابلانه. بو مؤلف و نظریه سی حقنده شولقدر سنی
 ایتمی چاره یوق: آنڭ اوزنده دگزدن طامچی قدر اولسون فنی

معلومات يوق . آنڭ فن ايله مناسبتى بولماو سببىدىن، بارلىق ياڭلىش
 حكملرى، پشمه گان عقلنڭ پشمه گان حكملرى اولالارده چغالر . مونڭ
 اوزنده آزغنه اولسون فنى معلوماتنڭ بولماوى آنى قرآن هم حدىثكه
 بارب طاياندره، هم بيك يكل طاياندره؛ چونكه اول قرآن ايله حدىثىدىن
 هر بر مسلك ايهلرى اوزلرىنڭ التزام ايتمك بولمى فائده سىينه
 يتارلك دليملر تابالار؛ ايسكىلك طرفدارلرى اوزلرىنه قرآن هم حدىثىدىن
 دليملر كتوردكلرى كىي ياڭا اصلاحات وترقى طرفدارلرى ينه اوز
 فائدهلرىنه شولوق قرآن وحدىثىدىن دليل وبرهانلر كىتورهلر .

جملدىن برى اولارق زاپتوف، فننڭ، ير يورى ديگانينه قارشى،
 اوزىنڭ قوياش يورى ديگان دعواسىينه دليما ايتوب سورە يس هم
 باشقهلردن بعض، مثلا «والشمس تجرى» ديگان كىك آيتلر كىتوره
 (ص ۳۴) . هم مسلمانلر آراسىنده ايڭ مشهور حدىث كتابى «صحيح
 البخارى» دن بر حدىث كىتوره . آنده همان شولوق دعواسىينه دليل
 طابا . پيغمبر ايتە: «قوياش، حق تعالىنڭ عرشى آستىده سجدە قىلورغه
 بارا هم ايكنچى كوننى ير يوزىنه چغارغه رخصت سورى؛ الله تعالى
 آڭا رخصت بىره . قوياش همان شول حالده سجدە ايتە . اگر الله تعالى
 آنڭ سجدە سن قبول ايتماسە آڭا ايتە: قايسى يردن كىلدىڭ شول
 يردن كىرى قايت! هم قوياش خداڭ امرى بوينچە قوياش
 باتوشىدىن چغا . مونە شول وقت الله تعالىنڭ «والشمس تجرى لمستقر
 لها ذلك تقدير العزيز العليم» آيتىنڭ حقيقتى ظاهر اولا . حركتىدىن
 يىلىق طووا، يىلىقتىن اوط پيدا بولا ديگان فنى قاعدەنى رد ايتوب
 ايتە: مېن ايتەم، حركتىدىن هيچ بر وقت يىلىق طومى هم يىلىقتىن
 هيچ بر اوط پيدا بولمى؛ موڭا شونى مثال ايتوب كتوررگە ممكن،
 مثلا: ناصوص تروباسىنڭ بيك تارتىشگىدىن بيك قانى وآشچى صو
 يورى، ئە آندىن هيچ بر يىلىق حاصل بولمى، بلىكە مطلق صالقتلىق غنه

طووا. شونڭ كىچىك اوڭ پاراخوددە پار بىك قىلۇپ و بىك قىتى
 حركىتلنۇپ چىغا، ئە ئندىن فقط قوتلى طوش قىنە پىدا بولۇپ اوطدىن
 اثردە بولمى .»

ترقى طرفدارلىرى دە اوزلىرىنىڭ خىمىلىرىنە بورچلى بولۇپ قالمىلىرى،
 بىلكە شول خىمىلىرىدىن ئالغان تىنكەلرنىڭ اوزلىرىن اوڭ آلاىغە قايتىار ب
 بىرەلىرى: موللاردىن، شىا كىرلىرىدىن، ھىم خىلقنىڭ يورا كىرنىدە طامىرلانغان
 ايسكى وياڭلىشى فكىرلىرىدىن كۆلەلىرى. آلاىرنىڭ ياۋروپالىققە تىزىرەك يىتو
 حقىندەغى ھوس و آرزولرى ھىتى كىومىلىرىگەدە كىلۇپ تىيە: آلاىر مورثىكلر
 نىڭ ايسكى زىماندىن قالغان كىومىلىرىدىن، ھىم باشلىرىن قىرولرىدىن، ھىتى
 خاتونلىرىنىڭ موينلىرىنە تاققان ايسكى رەۋىشە تورلى زىنتلىرىدىن كۆلەلىرى.
 اثرلىرىنىڭ بىرسىندە ھىكايە نىڭ بىر قەرىمانى، اوزىنىڭ ياۋروپا كىومىندە اولوب،
 باشىنە قىزىل فەس كىوب «بىلىكلى (آبىرازونى) تورك» صورىتىدە يوروى
 ايلە ھوالانا .

ھىچ بىر اۇدب قاعدەلىرىنە رىعايە ايتمى، رەتسىز، چىغىشىز تىل ايلە
 يازلغان «وقوعات ۱۹۰۰ نچى سىنە مىلادىدە» دىگان كىتابدە مؤلف،
 بىكل آربا (тарагайка) غە اولطوب بارغاندە آرباچىنىڭ آظنىغى واق
 فكىر اولر طاوشىدىن، «تاتارىستان» قىز و خاتونلىرىنىڭ موينلىرىنە طاقىقلىرى
 زىنتلىرىنى ايسكە توشورە ھىم قاىغوروب ايسكە توشورە و ايتە: «بو
 خاتونلىرى، ھىوانلىرىغە غىنە كىلىشە تورغان زىنتلىرىنى اوزلىرىنە سىايىلاب
 آلىغانلىرى .»

اشنىڭ باشىدە شول اورىندە دركە: تاتارى خىلقى، اوزلىرىنىڭ علماء
 لرىنە اىھىر ب، اوزلىرىنىڭ طىشى ھالىرىن، بىگرەك كىومىنى، دىنگە بىك
 نىق اشانو و آڭا نىق اطاعت و انقىاد ايتونىڭ اىڭ مھىم علامىتى ايتوب
 بىلەلىرى. ھىم كۆب تاتارىلر، ياشل چاپان، باشقە آقى چالما كىگان كىشىلىرىنى
 مطلقاً دىن ايلە بىخىشى مناسىبتە دىب ھىكم ايتەلىرى. موندە بىك قوتلى

رول اوبناغان نرسەدە مسلمانلارنىڭ بو، ياكە تىگى رەوشچە اوزلارنىڭ
 كورشىلىرى اولغان قوملارنىڭ اوخشاونىڭ اوزلارى اوچون قورقنچلى
 اولوويدىر. ھەم مسلماننىڭ غىلاب قاچقانىدە اوشبودىر. «وفوعات» كىتابىدە ھىچ
 بىر نرسە بىلمى طورغان تاتارلاردىن بىرسى ايتە: «سەين اصول جلىد اصول
 جزىد طور بىسندە سويلەسكىمى؟ ئەنە شول نرسە كىلوب چىقان ايدى،
 بىزنىڭ خلقەلر اوزلارى صابرا نىياغە بارب امتىحان طوتسالىردە، باشلارنىڭ
 چالما كىمىلر اشلەپ، قىسقە كىوم كىلەر، قولغە كەكرى طايلاق طوتوب
 يورلر؛ آلارنى نىچك موللا دىب بلورسك؟ مسلمانلارنىڭ علامتى
 چالما بلەن چاپان بىت. شاكردلر، ھەمان شول قىسقە كىمىلر كىوگە
 عادىلنوب بارالر اگىر كىوملر تمام اوزگارب كىتسە سەين نىچك آنى
 مسلمان دىب بلورسكە نىچك آڭا سلام بىررسن؟ آلار طاغى مدرسەدە
 سىق وقتىدە اورىص مالايلىرى كىك باقچەغە اوينارغە چىغالر! ! .»
 ياوروپا طرفىدىن كىرە باشلاغان اوشبو ياكالىق واصلاتلارغە بعض
 مسلمانلر طرفىدىن كورساتىلگان قارشىلىقلر (реакция) اصلاتلار طرفدار-
 لرىنى اوشبو ياكى فن و اصلاتلارنى مدافعە ايتارگە كوچلادى. بو
 مدافع (апологетикъ) لارنىڭ بىر توسلى و اوزلارنىڭ مخصوص بىر قالدەغى
 فكرلارنى كوزدىن كىچىرگە كىرەك. بو جەلەدن عبد اللە بوبىنىڭ «ترقى
 فنون و معارف، دىنسىزلىكنى موجدەمى؟» دىگان كىتابىدىر. بو رسالەنىڭ
 مؤلفى بو مسئەلەنى اىضاح و حل ايتونى بىك حاجتسىنە، آنىڭ اوچوندى:
 «عالى ياكە اورتا مکتىبلەردە ا كمال تحصيل ايتىكان كىشىلارنىڭ كوبسى
 دىنسىزلىككە توشلەر ھەم دىننى انكار ايتەر؛ آلار آراسىدىن شوندىلر
 باركە آلار، (مثلا درەپەر) دىن ابلە علمنىڭ بىر بىرسىنە منافى و ھىچ
 بىر وقت ايكىسى بىرگە جىولمى طورغان ايكى اصل دىب اعتقاد ايتەر.»
 عبد اللە بوبى اوزىنىڭ اوشبو زور بولماغان (۴۰ صحىفەلىك) كىتابىنىڭ
 بىرىنچى بىتىدە مادىيون (материализмъ) غە قارشى دىللىلر كىتورە. كىتورگان

دلیللری عموماً خلق آراسنده بوروندن معلوم اولغان هم کوکلهگه تأثیر ایته بلو خاصیتینه بیک آز مالک اولغان نرسه لر در . و بعضلر یده بور ونغی پیغمبر توشلری کبی نرسه لر دن عبارتدر . مثلاً اول ایته : «ذاتا عالمنک بر مستقل خالق و اوزندن باشقه اولغان بر مؤثر دن باشقه و جودی ممکنه توگل . چونکه فن اثبات ایته در که اجزای فرده (отдельные атомы) همه سی متماثلدر و متماثل اولغان شیلرنک مقضای طبیعتلر یده متماثلدر . بس بولارغه تورلی صورتلر کیگزگان بر امر خارج اولاق لازمدر که اول ایسه خالق کل ، الله تعالی حضرتلر یدر . میزانیکنک ایکی کفه سینک برسی ایکنجیسینه هیچ بر خارج مرجعتن باشقه ترجیح نابوووی و چولمکچی بالچینک چولمکچی فعلندن باشقه تورلی تورلی صورتلرغه کرمکلیگی ممکن اولمادیغی کبی ، جمیع صورتلرنده نسبت مساوی اولغان اجزای فرده ننگه اوز اوزلرینه گنه تورلی صورتلر کیولرای ممکن توگلدر» (صحیفه ۸) .

تاغی ایته : «بر آدم فنون و معارفده ترقی تابوب ، بیلد کینی گوزل و مکمل بیلسه ، و انصاف ایله تفکر قیلوب قاراسه ؛ هیچ بر توففسز خالق عالمنی تصدیق ایتوکه مجبور اولور . ذاتا احتیاطده اوشبو خالق عالمنی تصدیقه در . چونکه فرض محال اولارق دهر یلرنک دیدکلری کبی الله تعالی اولماسه ، آنی بار دیب اعتقاد ایتوومز اوچون بزگه هیچ بر تورلی ضرر کیلماس ، اگر بزم ایتوومز چه ، الله تعالی بار بولوب چقسه ، اول وقتده اللهنی یوق دیب اینکان دهر یلرگه کوب ضرر اولاقدر . بس (دره پهر) کبک اوزلرینی بیک عقللی حساب ایتوب یوری تورغان آدملرگه کیره کدرکه ، هیچ اولماسه اوزلرینک عقائد فاسده لرینی احتیاطاً نشر ایتماو و خلققه سویلمه و . اگر دینلر ، ترفیگه مانع اولسه لر ایدی ، اول وقتده دره پهر کبیلرنی حقسن دیمکده ممکن اولماس ایدی . لیکن بزنگ اسلامیت دره پهرنک آنا و بابالرینک

دینی (یعنی خرستیان دینی) کبی مدنیکه مخالف و کبری توکل بلکه تماماً عقل و حکمتکه موافق، چونکه» بو بزرگ خرستیان دینینه فارشی بر اشاره در؛ مونگ کبکدر دخیده بار. مثلا (۱۳ نچی بیتده) «دین اسلامنگ تعلیماتی بوینچه دنیادهغی حکمت، خدا فاشنده احمقلاق توکلدر، نناکه، بعض ادیان اهلی شولای اعتقاد ایتلر، بلکه، الله تعالی ننگ حکمت در یاسندن بر طامچی در.»

مؤلف، اوزینگ بیک یراق مطالعه لری اچنده بعض وقت اصل مقصدن چیتکهره کیتوب محمد (عم) حقنده، اول ماناخلر یاننده اوگراندی، هم اول دینی قلع ایله تاراتدی دیگان کبی عموم خلق آراسینه نق طارالغان عقیده لرنی رد ایته. مؤلفنگ فکرنچه: «ایندی دینلرننگ قویغان قانونلرینی ظاهری حالی ایله گنه آدملردن اشلر تو، مثلا: «قرآن شولای قوشا» دیکنه آدملرنی دینی عملگه کوندر و حاصل (санкционирование) زمانی اوتدی. هر نيقدر دین اسلامنگ ظاهری وتوغریدن توغری امرلری، بعض قارت مسلمانلرنی دینی آیینلرنی اشله وگه کوندره آلسده؛ ایکنچی جهتن اول (ظاهری امرگنه)، دین اسلامنگ مدنیت و علمده یوغاری اولغان قوملر آراسینه طارالو یولینه آرقلی توشوب باتقان بر قالون بوره نه خدمتنی گنه ایته. هم اول علم و معارفده الوغ در جهنی آغان کمسه لرننگ دین اسلامدن یراق کیتولری، و عموماً ماتیر یالیست اولولرینه حجة و برهان غنه اولا.» مؤلفنگ فکرنچه: اوشبو بلادن قوطلو اوچون اسبابلر، دینی و نقلی برهانلر غنه اولمیچه، فنی و علمی اولغان اساسلردر. یعنی، دین اسلامنگ بو بلادن قوطلووی، مطلقاً فن و علوم گه طایانوده غنه طابلور؛ چونکه دین اسلام، «فنی دین» در. هم آننگ ایگ واق و نچکه حکم و قانونلری عقل هم حکمتنگ قاعده لرینه موافقدر. شوندن صوگ عبدالله بوبی اسلامنگ بر نیچه حکم و قاعده لرن فن ایله تیگارگه کرشه. و ایگ اول نماز (مسلمانلر غه کونده

بیش مرتبه اوقولووی قطعی صورتده لازم اولغان عبادت) دن باشلی هم حج ایله تمام ایته. مؤلفنڭ فکرجه نماز، ایڭ حقیقی بر گمناسیتیکه. دینی اولغان جویولر، سلامتک اوچون مطلقا لازم. جمعه کون هم عیدلرده گی جیولشار، دینی و دنیاوی مصلحتلر حقنده اهل اسلام مشاوره ایتولری و اهل علمدن یغشی مصلحتلر اوگره نولری اوچون؛ بورون اچنده گی جونلرنی یولقماو ضررلی میقروبلرنڭ بورون آشا اوپکه گه اطور ماولری اوچون هم میققلرنڭ ایرندن صالحنوب توشوب تورغانلرن کیمسو، آلاغه اورناشقان میقروبلر آغزغه کرماسون اوچون، آشاغانه قولده چه نچکه طوتماو شونڭ اوچوندرکه: هر کدگه اوزینڭ قولینڭ عالی معلوم ایله چه نچکه معلوم توگل، احتمالیکه اول، سرایتلی و ضررلی آورو ایهلرینڭ آغزلرینه ده کروب چقغاندر. بالالارنی سنت ایتو حقنده ایته: یاورو پادهفی بعض الوغ دوقترلر هم اوزلرینی اوزلری سنت ایندیلر وغبرلر. هم ایته: «اگر مدرسهلرنڭ شا کردلرینه دین اسلامنڭ فن ایله مطابقتی یغشی اورناشوب یتسه، اول وقت آلاز هم دین اسلامنڭ خلافینه کیتورلگان هر تورلی اعتراضلرغه جواب بیره آلورلر هم آلاغه نمازلرنی پاراخودلرده و باشقه اورنلرده قالدروغه هیچ بر علیه و سبب طابلمان.»

باشقه تورلی اثرلردن بیگروه ک دقتنی جلب ایته: تاتارلرنڭ بیلمیتر-یستیکا، یعنی تاتار تورمشندن آلتوب یازلغان رومان، قصه و حکایه لر و باشقه ادبی اثرلری. عالی استعدادنڭ بولماوی، بولردن زور نرسه لرنڭ ظهورن کوتارگه یول قویمی، آلارده زور اثرلر یوق هم بارلق رومان و حکایه لری تیک بر اسم گنه اولوب ظاهر اولالر. آلاز آلی آندی اثرلرنی یازو قوتینه بیک آز مالکلر هم حاضرگی تاتار بیلمیتر یستیکاسی، قوللرینه یازارغه بیرلگان موضوع (тема) نی بیک ناچار افاده اینکان شا کردلرنڭ انشاء دقتلرندن، اثرلرندن عبارتدر.

شونده ده بو اثرلر، بزنك اوچون اهميتلى درلر؛ چونكه آلا بزننى تاتار معيشت و حالينك طشقى و اچكى طرفلرى ايله (قسماً گنه اولسده) تانشرلر. صوك كونلرده تاتار ادبياتينك بر قسمى قوتلى صورنه خاتونلر مسئلهسى، خاتونلرنى آزاد ايتو (женская эмансипация) ايله مشغول؛ هر حالده بو اش، نكى، بزنك خاتونلر مساواتى (равноправия) (женщина) ديب آتالا و عموماً تاتار خاتونلرينك هيچ خبرى اولماغان، تيك تاتار مؤلفلرى گنه ايشتكان مسئله گه اوغشاغان بر اسمدن عبارتدر.

ع. ص. ط. نك اثرى اولغان «عزيزه توتاش» حكايه سينده، او قوچى، بر اويازنى فالادهغى حسن اسمنده زور باينك عائله سينه اوچرى. حسن نك خاتونى اوله آندن بيك ادبلى، عقللى هم ماتور عزيزه اسمنده بر ياش قز قالا. عزيزه نك ياشى طولغاچ آنى صوراب هر طرفدن ياوچيلر كيله باشلى. حسن اوزينك عقللى قزندن آيرلاسى كيلمى اول آنى بر ساده و تكلفسز، اير قرداشلرى اولماغان و هر جهتدن اوزى اوچون اوگغاي بر يگتكه بيررگه تلى. اول اوزى، كچكنه بورك و آق ياقا كيوب اوزن آبرازاونى ايتوب صاناب يورى تورغان كشيلىرنى برده ياراتمى. عزيزه گه اوگغايىز اولماسن اوچون اوزينك سگليسى فاطمه نى چاقروب كيتوره. فاطمه، ادب و بليكدن محروم بر خاتون، اول اوزى اوزينى اصلا تانومى اوزينى بيك بيليكلى كشيگه حسابلى، هر وقت كشيلىرگه مشوره بيره، باشقه لرنى هر وقت اوزندن توبان صانى. بو شوندى خاتون ابديكه، آنى توگل بر ادبلى قزغه دوست و ايدهش ايتوب كيترو، حتى ايشك نك بوصاغاسى آرقلى يباررگه يارامى ايدى، مونه شولوق وقت حسن، اوزينك يتكان قزينه كياو ايتوب عبدالله اسمنده بر بيك ادبلى يگتنى تعيين ايتوبده قويا. عبدالله بر كوپميسنك اوغلى، اول حاضر هر جهتدن يتيم، بايلغى زور توگل، تيك اوزينك طرشلغى و سودا اشنده گى دقتى و ساده لىگى

ایله تمام حسن بای ننگ اوزی کبک بر کشی ایدی . هم حسن بای کبک اوك عبدالله شاه کردار و علمالرنی بیک سویه . حسن ننگ بارلق قایغوسی قزینی عبد اللهغه پیرو و عبدالله ننگ قایغوسیده آننگ قزینی آلوده بولا . عبدالله عزیزه نی حتی نماز آرتلرنده خدادن صوری هم اوز عقیده لرنجه « ادب و دین جهتمدن یغشی اش بولماسده » اوز آرتلرنده یاشرن خبر و خطلرده یوروتوشه لر . اویگه فاطمه کیلگچده اشنگ آستی اوستکه ایله نه . اول اوزینگ بارلق همتینی عبدالله ایله فاطمه آراسینی آبروغه غنه صرف ایته عزیزه گه عبدالله نی متکبر ، سویکمسز ، یونسز بر کشی ایتوب کورسه ته هم هر وقت ، « کشی توسلی بولماغان اول بوزاونی ایردیب آتاغانچی دنیاده عمرکنی ایرسز طوروب اوتکار و یغشی » دیب سویلی عاقبت عزیزه نی عبدالله دن صوند ررغه موفقده اول . اوزینگ سحرلی سوزلری ایله عزیزه نی احمد اسمنده بر یکت گه چغارغه کوند ره . احمد ، شول قالدن ۱۲۰ چاقرم قدر یراقلقده شوندن برر سنه اَلک وفات ایتکان بر بایننگ اوغلی . اول شول شهرننگ مدرسه سینه کیلوب اوقوغان و هیچ بر نرسه دن خبرسز حالده مدرسه دن چققان ایدی . مدرسه ده گی عمرن کیونوب ماتور لانوب ، چاپلرن مایلاب ، قارنا اویناب اوتکاردی . بیک اچهر ، تما کی تارتار ، و قز خاتونلر آرتندن یورور ایدی . احمد آناسی اولگچده اوزاق اوتمی بتون بایلیق و آچه سن اچوب بتورگان ، نیچک بولسه ده بر یردن آچه تابه قایغوسینه کرگان ایدی . آننگ اوچون ایگ اوکغای یاق بولسه اولده بر بای یردن اویله نو ایدی . آنی احمد یغشی آکلای ایدی . نیچکده بر وقت احمد ، حسن بایننگ قابقا توبندن اوتوب بارغانده آننگ ایشک آلدنده غی طاو کبک بولوب اویلیگان طاوارلرینه کوزی توشدی وشول وقت اوق آننگ باشینه اوزیننگ ایلسکن ایشکان عزیزه کیلوب توشدی . هم نیچک بولسه ده عزیزه نی آلورغه پلانلر قورا باشلادی . شول قایغو

ایله احمد ینه فالاغه کیلیدی . اول یعقوب دینگان دوستینه کیلوب توشه و اوزینک سرن، یعقوب ایله، آنک بیک اوتکون و ایرینه هر جهندن خواجه اولغان خاتونی فاتحهغه چیشه . یعقوب و فاتحه احمدنک بایلیغی بولووینه و نیکدر صرف ایتسهده اول قدر زور بایلیقنی باری بر یل اچنده بتور مدکینه اشانالر ایدی .

احمد آلاغه اوزینک عزیزه گه قاتی عشق طوتدغن ، آنی آلا آلماسه، یا که اوزینی هلاک ایده چک یا که باشی صوفغان یافغه چقوب کیمته چه گن سویلی و نیچک اولسهده شول بلادن فاتقار ولرینی، یاردمله شوب عزیزهنی آلوب بیرشولرن اوتنه . فاتحه، احمدنک سوز و اوتنچلرینی قبول ایته ، هم آکا ، عزیزه ایله کورشدرونی وعده ایته . هم ایته : اگر عزیزه سیننی کورسه اول تمام مفتون اولور ، چونکه اول سینک کبک ماتور یگتلمر ایله طانشوب کورشکان قز توگلدی .

فاتحه ایله فاطمه آراسنده بیک یاقن دوستلیق بار ایدی ؛ آلا بیک کوب وقت کورمچی (کورهزه) فار چقه بر برسی ایله یولغشوب سویلهشه ایدیلر . فاطمه ، اوزینک توشه گندن طابلقان آیو طرفناغی حقنده صورارغه کورمچی گه بارغان ایدی ، فاتحه ایله کورشیدیلر هم فاتحه نک سوزی بوینچه احمدنی بیک ماتور ، عقللی آدملمر آراسینه قاتوشا بله طرفغان اتسلیکلی یگت دیب طانودی . هم اوزاق اوتمی عزیزه ایله احمدنک کورشولری وجود گهده چغارلیدی . فاتحه ایتکانچه اوک عزیزه احمدنی کورو ایله بیک اخلاصده اوطورتدی . کورشولر بر نیچه مرتبه بولا . حسن باینی آلا او چون احمد اوز تیره لرندن ایکن یخشلی آطارنی عاریه آلوب طوغریدن طوغری حسن باینک اوزینه کیلوب توشار گه قزینی یاوچیلارغه فرار بیردی . بو وقتلرده عبد اللهده فرصتنی اوتکار گانی یوق ؛ اول حسن بایغه یاوچی یباره هم وعده سیننی آلوبده قویا .

عزیزه ایله عبد الله نڭ طوی بیله گولندی نیک حج گه کیتکان
 بر ایشان نڭ قایتوون غنه کونارگه بولدی (۱) حسن اوزینڭ بردن بر
 قزن اول ایشاندن باشقه اونکاررگه رضا توگل. اول قایتاچاق
 آنڭ یازینه اول تیره یاقده غی همه علمانی و مشهور آدملرنی جیاچاقده
 بیئک سیرهک توغری کیله تورغان زور طوی یاصایاچق. عزیزه،
 آتاسینڭ بوندی فرارن ایشتکاجده اسسیلی صوقلی بولوب کیتدی،
 هم آنڭ، اوزینی احمدکه بیرمایه چکنده هیچ شبههسی قالمادی. فاطمه آڭا
 ئلی فرصتڭ تمام اوتدکی یوق ایدکن، اوزینڭ سویگانینه یاشترتن
 قاچوب چغونڭ عزیزه گه ممکن ایدکن سویلهر ایدی.

احمد، اولدن ایڭ یغشی آطلرغه اوطوروب شهرگه کیلدی هم
 شولوق آطلرغه اوتورتوب اوق فاطمه نی حسن بایغه یاوچیلغقه یباردی.
 خانجه، باشینه تاییق ایله صوقغان کبک امیدسز حالده قایتدی. حسن،
 آڭا، اوزینڭ ایکنچی کشیگه وعده بیردکن شول سببن احمدگه هیچ
 بر وقت بیره آلمایاچغن سویله دی. حسن نڭ بو جوابی، احمد نڭ همه
 پلانلرن بوزدی هم اول قطعی اوصالراق بر تدبیر یاصارغه قرار
 بیردی. اول خانوتلردن برسی آرقلی عزیزه گه: اگر سین مینی چن
 سویو ایله سویه ساڭ ایکان اول وقت تون ایله سین یعقوبلرنڭ اویلرینه
 کیل ایکاو برکه شهردن اولغه کیتارمز دیب خط یباردی. عزیزه سو-
 یگانینڭ سوزن طسکلادی. شولای ایتوب بز نڭ «ایکی عاشق» یغشی
 آطلرغه اوطوروب شهردن کیتدیلر. تونی بویی باروب ایرتنچک بر
 روس اولینه توقتادیلر مونده ایکاو سویله شوب اوطورغانده
 عزیزه: مینم اتی، اگر سین مین ایتکان یرگه بارماساڭ مین باری بر
 سیننی اوزمه وارث ایتیمین، بلکه بوتون مالهنی مسجد، مدرسه لرگه
 (۱) مسلمانلرده مقدس آدملر. آلا تاتارلر آراسنده زور نفوذ یورتلر.
 حاضرگی تاتار ادبیاتنده آلا رغه قارشى کوب طاوشلر ایشتوله.

وقف ايتوب يازدramدە قويام، ديب سويلاب سالدى. احمد موني ايشتكاچە بىك تيرەن اويغە قالدى اوزون وقت ميوقلرن بورغالاب اوتورغاننك سوكنده، ايندى عزيزە اشلر آندى بولورداي بولسه، سىن اوز جايكنى اوزك قارا، مین سىنى مال ديب آلم مالک بولماغاچ سىنك ماتورلغاك برله مین نى اشليم، سىن اوز بختكنى اوزك كوررسن ديديدە اورنندن طوروب كيتدى و آطلرىنە اوطوروب برىالغزى اول ياغينه ياگفرا توب قايتدیده كيتدى .

شوشى واقعه دن بر آز سوک بز شهرده ينه عزيزە ايله اوچراشامز . اول اوزينك آتاسى اوينه بارماغان بلكه شهر قريينده تيرساک باشنده مريم اسمنده بىك يارلى فارچقنك ايونده تاماق طويدروب طورا . تيز وقت اچنده اول اوزى ياننده بولغان آچه نك پارسىنى آشاب بتوردى . برنيچه فارچقلر، آگا يىكل و مشقتسىز معيشتكە يول كورسا . تالردىملى ايدىلر . لىكن عزيزە آلارنك ديملرىنى اصلا قبول ايتمەدى و هر وقت رد ايتدى .

عزيزەنى اوشبو قزغانچ جالندن، آناسى مرحومه نك دوستى اولغان صاحبه آبصطای ديگان فارچق قوطلدروب آلا . اول عزيزەنى آتاسى حسن گه قايتوب سويلى و آنك اوشبو حالگه توشووينه فاطمه نك سبب اولدقبنى آكلاتا و عزيزەنى ياكادان اويگه چاقروب آلورغه كوندرە . فاطمه حسن نك اويندن قوللا، عزيزە عبداللهغه بارا ؛ عبدالله آنك حالن يخشى آكلاب آنى عفو ايتە . كتابنك مالى شوندىن عبارتدر .

بو رسالەده اعتبار ايدرلك اورنلرنك برسیده عبدالله نك جاوچى فارچقى اولغان شريفه فارچقنك زمانه بوزولووندىن زارلانغان يريدر . آگا حاضرگى زماننك ترتيبى ، عائله تورمشلرينك روشى كيلشمى اول ايتە : اورامغه چغاسك هر يرده توركم توركم بولوب خاتونلر ، قزلر يوريلر . بار ايدى زمانلر اكر بازارده بر خاتون كورنسه ، بتونلى

عجبه نورلر ایدی، ئه حاضر بازارده خاتونلر ایرلر دنده کوب، نیند یکنه کیمتکه فاراما خاتونلر بله طولی، تاوار آفتارالر. ایرلردن قاچمیلر، حتی چچلرینی کورساتلر، ایرلرینه اصلا التفات و حرمت ایتمیلر، اوزینک خاتونینه خوجه بولغان هیچ بیر ایریوق. ایرلر اوزلری یاشکنه کویلرینه اچارگه کرشه لر، اورام بویندن ایسرك حالدده فچقروپ بوریلر. بافچه لرده گل خاتونلر یوری، اوزلری چاپان بورکانگان بولغانلر، ئه اگر بر ماتورراق یکنلر اوچراسالر، تاماق قره لر، کشی یوقه میکان دیب تیره یاقلرینه قارارغه طوتونه لر...

اوشبو کورساتدکمز حکایه ده گی کبگوك ایکنچی بر «کلاپوشچی قز» دیگان کتابده ده عائله اچنده گی بختسزلك، خاتونلر اوستینه توشکانی تصویر ایتوله. بو صوگهی کتابده مؤلف، بر یاش قزینک اوزینه مال ایله یاردم ایته تورغان بر کشی طرفندن هلا کتکه توشرلرگانن کورسته. بو حکایه ننگ شخصلری، بوغارغینقیلر کبی اویازنی قالاده توگل، نفس و ولغه مسلمانلرینک قاینانغان ایرلر دنده، قازانده کورنه لر. حکایه ننگ قهرمانی قمر اسمنده گی قز، آتاسندن ۱۵ یاشلر دنده یتیم قالا. قمر ایله برگه کریمه اسمنده آناسی و عبدالاحد اسمنده انیمسی قالالر. آناسی مرحومدن قمرلر اوچون هیچ آقچه و باشقه نرسه لر قالمادی، معیشت اشی آلا ر اوچون بیک آغر ایدی. اوشبو سببدنده قمرنک آناسی کریمه، قزانده مسلمان، حتی کوب روس خاتونلرینک کسبی اولغان کلاپوش اشله وگه یابوشا. اول بو کسبکه اوزینک قزی قمرنیده اوگره ته ایدی. ئه کچنکه عبدالاحد تاوارنی بازارغه کوتاروب آلوب چغا، صاتوب یا آقچه آلا، یا که باشقه تاوارغه آلماشدرا ایدی. کریمه طول کویگه اوزاق طورمادی؛ بردن یاش و ایکنچیدن فقیر اولووی آنی ایرگه چغارغه مجبور ایته ایدی. اول هم معقول کشی طوغری کیلسه باررغه حاضرله ندی. عبدالاحدنی مدرسه گه ایلتدیلر، اول شونده طوردی. اویده قز ایله آناغنه

قالدىلار. عبدالاحد بولماغاچ اويده گى طاوارنى بازارغه آلوب بارو
اشى، قهر اوستينه توشدى. هم اوشبو اش قهرنڭ هلاكتينه سبب
اولدى. آلاز اولزىنڭ طاوارلارن بچهن بازارنده چىتك كوش ايله ساتو
ايتوچى سليهوف ديگان برسىنڭ كىمتينه آلوب باروب ساتالار ايدى.
كىمتنڭ ايڭ باش پرىكار چىگى وفا اسمنده بركشى. اول اوزى بلك
اياسى توگل، چاق يازوطانى شونده ده اول همه نرسهنى بلونى دعوا
ايتە، اول نىندىگنه نرسه حقنە اولماسون قطعى صورتە بر حكم ايتە دە
قويا. اول سياست اشلىرى طوغرىسىندە حقيقى بر ديپلومات. اول آنگليە
سياستدن كوله، آمرىقالىلارنى اداره اشندە عىبلەب اورشا ايدى؛ آنڭ
اوينچە آوستريا خلقى بتونلەي پوصتوى خلق ايدى. آنڭ دنيا وسياست
حقنە اول كىسكن حكم و بىلكلىرى، همان ير حقنە اندر تاباغى كىك
تىگىز، آنڭ اورناسندە كندگى بار دىب حكم ايتوگە هيچ زيان ايتمى.
مونڭ اوستينه تاغى وفا آبزى بىك تجربەلى اوچى ايدى؛ قهرنڭ
برنچى مرتبە كىلووى آڭا بر نيچە پلانلار قوروب قوبارغە صلئاو بولدى.
بر آز وقتدن سوڭ وفا، اوزىنڭ قهر ايله مناسبتن تاملارغە قرار بىردى
هم اوشبو مىنوتدن قهرنڭ سقوط و هلاكتى باشلانا. قهرنڭ اوشبو حالى،
ايڭ اوّل زهره آبصطاي ديگان قارچقنڭ دقتنى جلب ايتدى. اول اوزى،
خاتونلار آراسندە واق تويك نرسەلر ساتمق، اوشكورمك، ايملمەك
كبى هم ممنوع و حرام اولغان علاقه و مناسبتلردە كامىسيانىرلىق ايتەك
كبى اشلار ايله تماق طويدرا ايدى. حالبوكة آنڭ قولندەغى تسبيح
و هيچ اوزلىكسىز دوام ايتكان تهلل و دعالىرى آنى كوب كشى طرفندن
ايڭ نق ايمانلى، بىك عبادتلى، طوغرى آبصطاي ديه اعتقاد ايتدە ايدى.
بىزنىڭ قارچقنڭ، قهرنى ساتوب بىرگان كشىسى، قهرنى آيرم بر
كوارتيرگە اورناشدردى. قهرنىڭ ايكنچى ياش يگىتلرنىدە اعتبارندن
طاشلامادقن آڭلاغاچ اول كشى قهرنى طاشلادى.

فەر، اوزىنى بىك ناچار حالتدە كورگاچ، اوزىنڭ اشىنى يۈنە تور
 اوچون ھەمان ئىلىگى اوزىنە زور خدمت كورسەتكەن زەرە آبصطايغە
 مراجعت ايتارگە مجبور اولدى. اول زەرە آبصطايىنڭ ياردىمى آرقاسىدە،
 اوى خواجەسى ھەم كورشى كىيىم ايلە تولەشوب اشەن اوزدى ھەم
 كىيىم صفا يورتىنە اورناشدى. بو يورتقە كىلگەچ بىزنىڭ قەر ياڭدان
 طوغان كىك، خلق و طبيعت جەھتلەردىن تمام اوزگاردى ھەم اوزىنڭ ياڭا
 مەشىتى ايلە تمام ايلەلشدى. بىر آز وقت اوتكەچ بىز قەرنى اورنىورغە
 كورەمىز اول آندە ايرگە چەقق اوچون بارغان، لىكىن آڭا ايداشلىرى
 ھەم بەش آبصطايلىرى، ايرگە، قارتايغاچراقىدە چىقارغە مەمكىن اولغانىن اوشبو
 سەبەبىن آڭا ايرگە بارونى كىچىككەروب طور وكىرەك ايكەننى سويلەگەنلىرى.
 قەردە ايداشلىرىنىڭ سوزىن طىكلاپ اورنىورغە حضور صفا يورتلىرىنىڭ
 بىرسىنە كىرگەن. قەر موندە زور شەرت وقوناقلىرىنىڭ اولوغ اعتبار
 قازانما. ھەم شونڭ آرقاسىدە قەر بىك قاتنى اچو ايلە بەيلەنە. قەر
 بوزوقلىرىنىڭ تىللىرىدىن ھىچ توشىمى، آنىڭ ماتورلىقى، چىرغە اوستالىقى،
 ماتور سوزلىمىگى، اوتكىنىلىگى كىشىلىرىنى عەجىبە قالدۇرما. ھەم قەش خانە
 دىوارلىرىنىڭ كۆب يىرلىرى قەر اوچون چىققان چىقىرىش و صوغىشلىرىغە
 شەھىدلىك ايتەلىرى.

بو حضور ساعەتلىرى بىك تىز اوتوب كىتەلىرى. اول ايدىنى طوزدى
 آنى كىم طوغرى كىلسە آنڭ ايلە اوطورناللىرى. ھەم آڭا ئىلە كىلگەن يامان
 آورو آنى حضور يورتىدىن خىستە خانەغە قوما. قەرنىڭ قىباحى يوزى،
 آنڭ بوزوقلىقى اشىدە حتى سوزگە آلورلىق درجەدن اوتكىن كورساتوب
 طورسەدە اول توزالدى. اول خىستە خانەدن چىققاچ جون يوا طورغان
 اورنلردىن بىرسىنە كىرە. موندەغى كىشىلىرىنىڭ كۆبىسىدە قەرنىڭ ايلەمكىدىن
 بىلگەن كىشىلىرى ايدى. قەر ايلە آلار بىتون جاينى جايق يارى
 بويىدە اوتكاردىلىرى. «اورمان مەنم اويىم، اورى مەنم ايرىم» دىگەن كىك

آلار تونلرن کم توغرى كېلسە آنڭ ايله، اورمانده اويوگوشوب بور وگان
 ات طويلرى صورتنده اوتكار رار ايدى . قهر ينه آورى باشلادى ينه
 خسته خانه. اول آورووى اوستينه دخى يوكلى ده اولدى هم بالا آورووى
 ايله هلاك اولدى .

بو حكايه ده محرر محمد عياض بعض قزلرنڭ شوندى قباحت
 حاللرگه توشولر ينى وفا كېك كيكچيلردن هم زهره كېك قارچقلردن
 كوره هم قزلرنى ممكن قدر اوشبو الوغ بلادن قوطقاررغه دعوت ايتە
 هم شوشى بوز وقلقنڭ باشقه دياردهغى مسلمانلرده اولمچە فقط قزان
 مسلمانلرنده غنه اولدق ينى سويلى . البته محررنڭ بو سوڭقى سـوزى
 درست توگل؛ چونكه بوندى اوق بوز وقلق باشقه ير مسلمانلرنده ده بار .
 مثلا: آفريقا عربلىرى . آلار آراسندهغى بوز وقلق حقنده فرانسوزلرنڭ
 مشهور محررلردن موباسساننڭ تصويرى مشهور در .

مؤلفى معلوم اولماغان «مريمىنڭ كوره چكى» ديگان حكايه ده ده
 بارى بر شولوق باياغى حكايه ده گى موضوع، تيك مونده خاتونلرنڭ
 هلاكتينه باشقه راق سببلر كورسه تله . مؤلفى مونده باش سببى مسلمانلر
 آراسنده بيك ييكل وعموماً مقبول اولغان عادت حكمنده اولغان طلاق
 ايتوب كورساته . حكايه ده خاتونلى وبالالار ايهسى اولغان بر قارت،
 ايكنچى بر خاتون آلا . ايكنچى يات خاتوننڭ اويده ظهور ايتوووى
 قارت خاتون وبالالار اوچون غايت قيون توشه . اير اوزينڭ ايلككى
 خانونى و آنڭ قرداشلر ينڭ قوتورتو واغوالرى آرقاسنده بر نيچه گنه
 اى طورغان ياش خاتونينى يوق غنه بر سبب ايله آبروب يبارە .
 آيرلغاننڭ سوڭنده اول كوكل كوتارو اوچون (بر قارچق واسطه لغى
 ايله) بر ياش يگت ايله طانوشا هم اول ياش يگت ايله اتالرى اويده
 يوق وقتده اوز اويلرنده كورشكالبىلر . اشنڭ عاقبتى، خاتوننڭ فحش
 خانه لردن برينه كروب آنده اوزينڭ دوستلردن برسسى طرفندن

اوتزلوی ایله بته . کتاب همان شول اولگیار توجه ایتکان نقطهغه قاراب یازلغان . شونگ یانینه تاغی مونده یات کشیلرده سوز ایله قاتناشارل . آلاز مؤلفنگ سوزن قوتلیلر .

کتابده ایکی «ضیالینگ» ماتور مریمنگ طور دقئ فحش یورتینه کیلوب کرگانلکری هم مسلمان قزلرینگ هلاکتکه توشولرینگ سببلرینی تفتیش ایتوب سویله شدکری حکایه ایدله . بر سینگ فکر نچه مونگ سببی : دین اسلامنگ حقیقتن آکلاماو ، و مسلمانلرده انسانیت و ادب دیگان نرسه لر ننگ بولماویدر . اوشبو سببده مسلمانلر ننگ یاش نادان بایلری مسلمانلر ننگ فقیر قزلرینه جبر ظلم ایتله لر هم شولای ایتوب دین و ملیتنی مسخره ایتله لر . آنک اوستینه مسلمانلرده ایکی حتی دورت خاتون آلوبیک شایع . حالبوکه آلاز دورت خاتون توگل بر خاتون ایله ده طور رغه اقتدار سزلر . اگر آلاز دن خاتونلری طلاق صوراسه لر آلاز طلاق ایتمی ، همان حبس ایتوب طورالر . اوچنچی سبب : مسلمانلر ، اوزلرینگ قزلرینی ، قزلرینگ رخصتلرندن طش یا که آلاز ننگ تلاب تلامدکرن تفتیش ایتمی ، اوزلری تله گان کشیلرگه بیرله لر . آلاز اوچون خدمتچی خاتون (آصراو) : «اولقدر قاتی جلامی آلی» دیب ایتسه یتدی . آلاز آنی قزننگ بالا وقتندن بیرلی اوک کورسی کیلمه گان بر یگتینه اولسه ده بیره بیرله لر . خاتونلر ملالرغه بارالر ، شکایتلر ایتله لر ، نه آلاز هیچ بر اعتبارده ایتیلر . اینک آخر بیچاره خاتونلر نگی مذمومه آبصطاینگ کورسه تکان یولی ایله کیتهرگه مجبور اولالر .

اورنی ایله یخشی اوق یونسز صورتده یازلغان «طوطام یا که یاش عمرم» حکایه سی ده همان شول ئلك سویله دکمز چه تاتار معیشتینگ اوکفایسز وهر حالده یه مسز نقطه لر ن کورسه ته . آکلاشلاکه : تاتار-لر ننگ آکلی کشیلری ، بیک نق و تازا اولماغان مسلمان معیشتی

كىيىنرئىدە گى تورلى و كوب تىشك و ىرتقلر اىلە نق شغىللىنەر . طشدن قاراغاندە بو كىتاب ، بىر تاتار ملامسى قىزىنىڭ طورمىش و حالن (автобіографія) سنى تصوير ايتودن عبارتدر . اول قىز بىزگە اوزىنىڭ او بوشوب جىتمەگان عائلسىنىڭ حالن حكايە ايتە . هم عائىلدە گى طنچلىقنى هر وقت بىباروب طوراً طورغان بىر سببىنى بىيان ايتە . اول سببىدە : قىزلىنىڭ اىرگە بارغانغە چاقىلى بىك ىغشى اولماغان مەشىت و حاللىرىدەر .

اوشبو سبب ، آلارنىڭ اىرگە بارغاننىڭ سوڭىدە هر تورلى بلالرىغە توشوب هلاك اولولرىنە سبب اولار . كىتابدە حالى حكايە ايتولە طورغان علمىمەنىڭ سوزى بوينچە : مسلمانىلدە اوشبو سببىدىن طوغان كوڭلىسىز حاللىر شولقدىر كوب اوچرىدىرگە ، حتى بعض بىر مبالغە اهللىرى بو حالنى مسلمانىلر اراسىدە بىر عوممى حال دىب اويللىلر . هم مىخىرنىڭ فىكرىنچە مسلمانىلر اراسىدە بىك كوب اولغان طلاقنىڭدە كوب وقتدە صدورىنە اوشبو حال سبب بولا . بوڭا مىثال ايتوب علمىمەنىڭ طوطاسى يورتولە : اول اوزىنىڭ قىز وقتىدە اوق اوزلىرىدە خىدمت ايتە طورغان ولى احمد اسمىلى بىگت اىلە طامىشلىق ياصى هم آنىڭ اىلە آبزار آرتلىرىدە ، هم بىلغە بويندەغى مونچەدە هر وقت اوچراشا . كىتابدە قىزلىنىڭ مىخىرنى ، ناموسلىرى بىك يامان هجوملىرگە هدف اولار . مىخىر اوزىنىڭ هر ياش قىزلىرىغە (علمىمە آغىزىدىن) نصىحتى و عطى اىلە بىر رەتىدىن اوڭ ، هر نىقدەر اھەيتىلى اولماسدە كورساتورگە سويلەرگە يارارلىق واقىعە و حادثەلرنىدە . ذكىر ايتە . اىندى حاضر تاتار خاتونلىرىنە قايتىق . علمىمەنىڭ اىرىنىڭ فىكرىنچە : «تاتار خاتونلىرى سوزگە بىك طوپاس ، هم عادتدىن طش اىلىك گى عادتلىر اىلە مىتلا . تاتار خاتونلىرى ، نىگى كويمە ياندى قەز صانوب طوراً طورغان آق تاستارلى قىرغىز خاتونلىرىنە قاراغاندە كوب ساده و طوپاسلىر ، اما آلار اخلاق جىتمىدىن قىرغىز خاتونلىرىنە قاراغاندە قىياس قبول ايتەمەز صورتدە بوغارى طورالر .

مسلمان خاتونلری نيقدر باي بولسه لرده هيچ بر تياتر ، قلوب ، جمعيت کبی عمومی جيولاش اورنلرينه هيچ بورميلر ؛ آلا هر وقت اويده اوطورالر هم اوزلرينگ يورت اشلری ايله شغللنلر. آلا رنگ بارلق بليگان اشلريده شول غنه .

ناتارلر كيوم سالوم توغر وسنده بيك تكلفسزار. بايلارنگ كيگان كيوملری ، نوسی و ماتورلغی جهتلرندن فقير خلقلرنگ كيوملرندن هيچ آيورماسزدر. هم آلا اچکی كيوملرنده ، سفردن فلانن قايتقانده ، جمعه هم بايرام كونلرنده کيه تورغان آق کولمهك اشطانلرندن باشقه كيوملرنده برده آلا شدرميلر. کرلرنی يوو اشی باي خاتونلرينه بيك اوچوزغه توشه ؛ آلا کرلرنی اوستا کر چيلرگه بيرميلر ، نيچکده بولسه بر طول خاتوننی طوتوب آلا رده ، اول چای شکرگه همه کرلری يووب بيره. آلا کرلرنی اوتوك فلان بلهن شومار توب نيتوب ماتاشميلر ، ته گهره تيلر ، بليکه بتون کرلرنی کيبلر گاننگ صوکنده بر يولی مونچالا کبک ايتوب تويوب بر چای ياشچيگينه طوطورالرده قويا لر . هم ايرينه کولمهك فلان کيرهك بولغان وقتده شول ياشچيکدن برهر کولمهك ازلاب آلاده شونی ايرينه کيدره . آلا نيندی کولمهكلر ايرلرينکی هم آلا رنگ نيچه کولمکلری بار ، بولارنگ برسینی ده بلميلر . شوندی وقتلرده بولغالی : اگر ياشچيکده ايرينگ يولغان کولماگی بولماسه ، اول وقت آکا برهر آطنه يا که اون کون همان شول ايسکی کرلی کولما گنده يوروب کيتارگه طوغری کيله . هم شوندی وقتلرده بولا : کر يوغان وقتده قارا کرلر آراسنده ايرينگ بر کولمهگی ده کور نمی ؛ چونکه اول برگنه کولمهگن آلا شدرمغان کويگه ، يوروب ياتا بولا . بعض وقت ، باي خاتونلری کرچی خاتونلرغه اوزلريده ياردم ايتشه لر ؛ آلا رغه اول وقت کرچی خاتون اوزيمک شهر آراسنده ايشتکان خبرلرينگ همه سینی ده سويلی ناتار خاتونلری آش صو تريبه سنده ده شوندی اوق

صورتده رهنسزلىر. مسلمانلارنىڭ آش سولرى تورلى بىرلرده تورلىچە بولسەدە عوموماً آش ھەم بىر مسلمانلارنىدەدە ايت، ماي، دوگى، آق اون، تورلى يەش، بال، ھەم چاي كىمى نرسەلردن طوراً. قزان ھەم باشقە اورنلر دە طوى وقتلرندە بالق آشيدە حاضرلىلر. اول آشنى حاضر لرگە پوۋار طوتالر. عوموماً قزان، اورنبورغ، استرخان تاتارلرندە آش صو تكلفسىز بولا. ھەم كوپ وقتدە چاق چاق طويوب فالاسك: اگەر آلاشلىرىنى پوۋار چاقرتوب حاضرلەتمەسەلر، اول وقت آش بىك تورلىچە بولا: بەض خاتونلارنىڭ ايتى پشوب يتمەگان، بەضىلر يىنگ آرتق پشوب سوس كىك بولوب بتكان. بەضىلر يىنگ طوقماچلىرى حددن طش قويى، بەضىلر يىنگ آرتق صييق حتى آشاغاندە فاشقغە ئلەكمى. پىلمەنلرى ھەمان شولا يوق؛ بەضىلر يىنگ پىلمەنى چات فامر ھەم آرتق بوروچلى، حتى آوزغە آلورغە مەكەن توگل. بەضىلرى آشنى بىك كوپ ئەزلىلر، حتى پچراق چوقور (پاموینى يام) غە توگوب بتورە آلەلر. بەضىنىڭ بىك آز، قوناقلرغە يتمى قالا. باى خاتونلارنىڭ اوزلر يىنگ آيرم خصوصىتلرى بار؛ آلاش اوزلر يىنگ ايرلر يىنى تورلى نەرسەلر، كولمەك فلان ساتوب آلورغە كوچلر بآدرا توب بتورەلر. ايرلرى نىچك كەنە برىرگە چقوب كەندى ايسە، تاتار خاتونلرى حاضر برىرىنى قوناقغە چاقرشورغە باشلىلر. ھەم ھىچ توقتاوسىز غىبەت سويلى و سوز يورتوب برىرىنى يامانلاشەلر. موللا خاتونلرىدە بارى برشول صورتدە آشلر غە يوروب غىبەت ساتونى بىك سويەلر، آلاش مونك ارستىنە طاغى خاتونلر آراسىنە صدقە جيارغە چقالر وشونىدە نىچك بولسەدە اوزلر يىنى آشقە چاقرتالر. تاتار خاتونلر يىنگ بايى ھەم يارلىسى ھەم سەيدە يا اوزلر يىنە خاتونلر چاقرو يا كە برىر خاتونغە بارونى غنە اويىلاب طورالر. فقير ايرلرنىڭ خاتونلرى، اگەر بيش ياكە آلتى بالاغە ايسە بولا آلدى ايسە اول ھىچ بر وقتدە بالالارنىڭ كىوملرن يوبوب آلارنى تازارتو قايغوسىدە

بولمی، بلکه ایشانغه یوری، بش تینگه اوچ مثقال چای، دورت تینگه لیمون. آلتی تینگه بر فداق کرندیل آلاده چای اچارگه اوطورا، هر تورلی یوق سوزار سویلی شولای ایتوب بتون کوننی اونکاره. قویاش چقدی ایسه، تاتار خاتونی تورا، اول حاضر صاموارغه یابوشه صامووار قاینانغاننک سوکونده اگر اول چای طابماسه، اول وقت سین آندن اول کون هیچ بر اش کوتمه. تاتار خاتونی اوزینک فی ایته چکن هیچ اویلاب طورمی، فائده لی اولسون، ضرر لی اولسون ایتده قویا. روس خاتونی اوچوزلی غنه: بهره نگی، صوغان، کابسته کبک نرسه لردن آش حاضرلاب اوزینک ایرن اشارغه قبول ایتکان وقتنده، تاتار خاتونی ایرینک تنکه سینه تیوب آنک آق کومهچ، ایت وباشقه آشاملق فلان نرسه لری صاتوب آلو آلمان صوری. اگر ایری بر ایکی فداق ایت آلوب قایتقان بولسه، اول وقت اول اون یوق دیب آشفه صالما، طوقماچ کبی نرسه لر صالحی، یا که اوطون یوق دیب پشروب یتکرمی. شولای ایتوب ایرینه چی آش آشاتا. روس خاتونی بوزاو آشاتا، مای هم یومورقه صاتا، شولای ایتوب اوزینه کولهک و آل یابقچ آلا، نه تاتار خاتونی ایگ آفتقغی طاوغن صویوب آشی، ایگ سوکغی بر تینن صرف ایتوب بتوره (۱).

تاتار لر آراسنده شائع اولغان عادت لردن بعضلریده، تاتار خاتونلرنده اخلاق بوزلوعه یاردم ایته لر. آلا جمله سندن بر ایکیسی اوطورما بله جیوندر. علمیه نک ایری ایته: بزنگ تاتار فرداشلرمز خاتونلر ایرلردن پرده لنورگه کیرهک دیب ایته لر؛ اگر اویگه قوناق کیلسه، آلا خاتونلرینه بولمه دن چقماسقه یا که چارشاو آرتنده طور ورغه

(۱) یازوچی، روس عوام (простонародье) خاتونلرینک اخلاق لری حقنه ایته روس عوام خاتونلری بیک هرسز هم بیک اشچان؛ آلا اخلاق نقطه نظرندن حیوان لردن بیک چاق آبورولار.

قوشالار. اگر اورامغه چقسالار آلارغه چاپان جیلەن کبک نرسەلر ایله یابنو لازم. خانونلرغه شوشی اشلرنک همەسیدە لازم دیب بلە تورغان کشیلر اوزلری اوك قزلرینی ایکنچی اوللرغه اوطورماغه یبارەلر. قزلرنی اوطورماغه یبار و دیگان سوز، آلارنی یاش یگتله بلە کورشورگه یبار و دیگان سوزدر. بعض بیلرده اوطورماغه بارغان قزلرنی اوز قزلری هم کورشی قزلری ایله برگه یگتله رگه کیلورگه اوکغای بولوردای بر اولاق اویگه قویو عادتتی بار. جین یاصی طورغان یافلرده جین نی بیک اوکغای اورنلرغه مثلاً آغاچلق قوافلق آراسندەغی یالانغه، یا که طوغایلرغه یاصیلر. یگتله قزلر اوبین وقتندە قوشارلاب قوشارلاب اورمان آراسینە طوغایلرغه کیتله ر. بزنگ تاتار آغایلردن خانونلرنک پردە له نوب یورولرن، چاپان بورکه نولرن واجب دیب هم کیمتله رگه سودا ایتوگه چغولرن حرام دیب اعتقاد ایتە تورغان کەسەلرنک اوزلری اوك اوشبو مجوسی عادتلرینک دوام ایتوب بارووینه برسوزده ایتیلر. قزاننک بعض اویازلرنده مسلمان قزلری اورام بویندە بارغانده یگتله رگه تاماق قرەلر، جلمایوب کولەلر، بیتلرینک، کشی بولماغان یاغن یاولق اوچی ایله قابلاقلری حالده، کشی بولغان یاغن آچق طوتالر. خانونلرنک پزده لنوب یورولری پەردە لئمه ودن کوب آرتق زیانلیدر. بزنیلر، خانونلرغه ادبلی بولورغه کیرهک، ایرلرگه کورنو شریعتچە حرام دیسەلرده، آلارنک خاتون قزلری همان اوزلرینک کوکلری تله گان اشنی قیلمی فالمیلر؛ یات ایرلر ایله فاتناشا آلماسالر، اوزلرینک کوچر و یا خدمتچیلری ایله طائشلق ایتوگه تنزل ایتودن قورقمیلر. بیک صوصاغان وقتندە یولده غی تەگەر مەچ چوقورندەغی سونی اچکان کشی کبک بولارده اوزلرینک تله گان کشیلری ایله کورشو میسر اولماغانده کم قولغه توشسە شونک ایله فائده لانالر»

صوگغی وقتلرده نشر ایتلگان اثرلر آراسندە (۱۹۰۴ نچی یل

قزاندە نشر ايتلگان) محمد عیاض اسحاقفنگ «ایکی یوز یلدن صوڭ
 انقراض» دیگان کتابی دقتنی جلب ایتە. محرر کتابنگ باشنده ایتە:
 «مینم بو کتابنی یازودن مقصودم ملتەزنگ شول کیتیشندن اوزمنگ راضی
 توگللگمنی کورسە توب بو کیتیشنک اوچی انقراض ایکانن بلدر ودر.
 بعض کشیلەر، ملتەزنگ شول کیتیشن بیک فائده لیغە صاناب شول کیتیشن
 زور فائده لەر امید ایتەلەر. اما مین آندی امید ایتارک توبلی بر اش
 کورگانم یوقغە، حاضرده خلغمز آراسنده سویلنە طورغان سوزلرگە،
 اشلنە طورغان اشلرگە وقتلی کیلگان بیزگاک دیب کتە قاریم. هم اول
 سوزلرنی سویلەوچیلەر، اشلەوچیلرنگ کوبرەك اهمیتی سوزده گنە بولوب
 بولارغە بر نورلی زمانە موداسی توسلی گنە قاراغانغە، بو اشلرگە بو
 فچقرشلرغە قورچاق طویی دیبکنە اسم بیرەم. هم مینمچە همەسی قور-
 چاق طوییدر. قورچاق اوییندن بر معنی لی اش کیلوب چقمادغی کبی،
 طبیعی بزنگ بو توبسز اشمزدندە بر نرسەده چقماز دیب اویلیم.»
 تاتار محررینک بو سوزی حاضرگی تاتارلر آراسنده باشلانغان ترقی
 حرکتورینگ مبادیسینە عائددر. مؤلفنگ سوزنچە بو مبدألر تاتارلرنی
 هیچ بر رەتلی عاقبتکە آلوب باروب یتکرماس. اگر یاڭا بر یول
 توتماسە، تاتار ملتی بو یولی ایله ایکی یوز یلدن صوڭ مطلقا منقرض
 بولاچاقدر. اول ایتە: «دنیاە طورواشلری بیک نق اوزگار دیلەر. ایندی
 بو اوزگارشلر عصرندەدە برده بیرشمی کورشیلر کبک ترکاک ایتو اوچون
 مطلقا کورشیلرنگ قوراللانغان قوراللری ایله قوراللانورغە کیرەك.
 بلەمز دیب هوالانوب طورماسقە کیرەك. بزنگ بلوومز باشقە خلقلارغە
 قاراغاندە هیچ نرسە توگلدەر. شونک اوچون هنر مکتبیلرینە کر یک،
 بالالرمزنی کورتیک، قوند اشلرمزنی کورتیک فقیرلرنی کورتیک، حاصلی: اشکە
 یاراقلی کشی بولیق. اگر آقچە بولسە هنر مکتبیلری آچیق، بولماسە
 حکومتنکینە کر یک، حاصلی: اوگرانیک، بلیک، بلوومز کیلەچکدە یارارلق

بولسون. تجارة مکتبلرينه كريك تجارة فنن اوقوب بليك، باخشيلاب
 صانو ايتنه باشليق، بورك بله كله پوشدن اوتيك، عموم خلق آراسنده
 اوتنه طورغان نرسه لرگه كوچيك، اشنى بلوب يورتيك، راسخوتنى صافلاب
 توتيق، حكومت مکتبلرينك باشقه بولملرينده كريك، اونيو برسيتيت
 نك همه فافولتيتلرن توتريق، دو قتر بوليق، يور يست بوليق، مؤرخ
 بوليق، رياضى بوليق، فن عمار مکتبلرينه كريك، صنايع نفيسه مکتبلرينه
 كريك، حاصلى: هر نرسه نى اوقيق، هر اشنى بلورگه طرشيق، بليك،
 اشليك، اول وقتده اشكه اويرانرمز آفجه مز بولور. كيرهك اورنلرغه
 صرف فيلا آلورمز همده حاضرگى كيك خير صوراشمامز؛ بو كيتشچه
 كيتسك دولت بيك تيز بته چكدر. دولت بتسه همه نرسه بته؛ اول
 اخلاق بوزولا، ايكنچى دين بته، اوچنچى اول خلق اوزى بته.»

ترفينك ايك زور مانع سى ايدوب اسحاقف ده باشقه لر كيك علماء
 ومولالارنى كورسه تته. اول ايتنه: «مولالار خلقنك هر جعتن فوللرينه
 آغانلر، عوام خلقى آلاغه اشتان آلودن باشلاب قز بيرو، اوغل
 اويل ندر، سماوار تون ندر و كى اشلرنك همه سنده ده كيكاش ايتدلر.
 خلقنى اوشبو روحانى قوللقدن قوطقارو مطلقا لازمدر. هم مولالارغه
 آلارنك اوز اورنلرن بيلگيلرگه كيرهك. بز آلارنى پريغووار بيروب
 اولگمىزنى كومدر، توغانمىزغه اسم فوشار اوچون بيلگيله گانمىز، هم
 آلارغه شوندىن ارتق بر حق بيررگه حقه زده يوقدر. بيرسا كده اوزمىزگه
 آننى ضرردن باشقه نرسه بولماياچقدر.

ترقيگه ايكنچى مانع: مدرسه لرمىزك مکتبلرمىزك يوقلغيدر. همده
 بارلارنده اوقولا تورغان علملرنك اشكه يارافسىز بر چيپوخه لر بولووى.
 اسحاقف بو حقه ده عيبنى علما اوستينه آودارا؛ چونكه خلق بار معارف
 اشلرن آلارغه طابشرغانلر، دى.

اوچنچى مانع ترقى هم ايك سيزله طورغان مانع: ملتىزده گى،

خدمتکە يارارلىق كىشىلەرنىڭ ھەم خىدمەت ايتە تورغانلارنىڭ بىك فەقىر سەنغىدىن چىغۇب اوزلارنىڭ تاماقلارنى تويدىرر اوچون مەلىكە خىدمەت ايتناسى اورنىدە، ايك سەفيل كىشىلەرنىڭ نىجەت اسارتارندە، ايزولور يىدر . حاضىرگى، كوزگە كورنىگان ار باب قەلمەنڭ ھىچ بىرسى يوقكە، مستەقلا حىركەت ايتە آلسون؛ ھەمسى اوز ناماغىن تويدىرر اوچون اوزىنىڭ اورنىن ساقلاىر اوچون، اوزىنىڭ باشماقەپىسى بولورغە ياراماغان كىشىلەرنىڭ قوللارندە اوينچاق بولوب يور يىلر .

دورتنچى مانع ترقى: بىزنىڭ روس مەكتەپلەرىدە اوقومايمىز، بوكونگە قىدر اوزىمىزنىڭ مەدرىسەلەرىمىزنىڭ يوق ايكەن بىلەيمىز، ھەدە اوزىمىزنىڭ بىك نادان كوت يوو قاعدەلەردىن بىك آز اوتە آلوومىزنى اقرار ايتمايمىز . مەدرىس بو اش بىزنىڭ كىتەپخەنەگە بو وقتقە قىدر بىك زور ضرر ايتىدىكى كىمى كىيلاچكەدە مانع بولاچقىدر . چونكە خەلقمىز آراسىدە ايك آڭلاغان دىگەنلەردە بوكونگە قىدر حىكومەت مەكتەپلەرىدە اوقودىن قاچالار ھەم قاچالار بىيشىنچى مانع ترقى . اشەگان اشلەرىمىزنىڭ ھەمسىنىڭ توبىسىز اساسسىز بولوويدىر؛ بىزنىڭ ھەم اشەمىز بويىل بولسە، كىلەسى يىلغە يوقىدر . خەلق ئىلى ھەمان اوزون ھەم آغىر خىدمەتلەرنى تەجەل ايتەرگە عادەتلەنگەن ھەم عادىگەنە حەقىقەتنى آڭلاونى تەلمى . بو كۈن آلمانا آغاچى اوتورتوب ايرتەگە توبال كوتاروب آلمانا جىبارغە تىلى .

بو مەقدەمە سوڭىدە مەدرىس ، تاتار مەشىھىتىنىڭ نورلى دورلەردىن ، اوتىكاندىن ھەم كىلەچكىدىن اوزون بىكە قىسقە خادىشەلەرنى تەسۋىر ايتە . ايك اۋل اول بىزگە بورونەى تاتار بايلەرىنىڭ توبىلەرنى، آلارنىڭ ھىچ نەرسە آڭلامى مال اسراف ايتولەرنى تەسۋىر ايتە .

مونىڭ سوڭىدە اول قىزانلەرنىڭ سوڭىقى زامانەغى خاللەرىنە كوچە، آلارنىڭ يىستونمازى فەرضى توڭلامى ايدىكى حەقىقەتنى نىزاعلەرنى تەسۋىر ايتە . آلار وقتنىڭ كىرووى ايلە كىرماوندە قەچقىرشالار . بىتون تاتار ئەلماسى

ایله دنیانی در سلسکته لر. بعضیلری قرآن حدیثدن دلیل نقلیلر کیتردکلری
 خالده ایکنچیلری دلیل عقلی لری ایله آراغه کره لر، شوولای ایتوب
 مسئله منطق نزاعلرینه باروب یته. ملالرنڭ کو بسی افیونچی بولالر.
 کوب ملالر قویرق سلتهب تورلی یاقغه چغوب تیک یوریلر. واق
 صالحان کوننی یستوننی اوقوماو، افیون فایقان کوننی اوقو یاغنده
 یوریلر (۱). بر برسینی تکفیر ایتهلر. سودا گر خلقی اوچون وقت
 اوتکاررگه، کوکل آچارغه بیک جایی بولا.

تقریباً شوشی وقتلرده تاتارلر مسجد و مدرسهلر سالور ایدیلر،
 لکن علم یورتاری نی ایکانن، آنده نیلر اوقولورغه کیرهک ایکانن
 باماس ایدیلر؛ شا کردلرنڭ عمرلری، اوزلری اوچون هیچ حاجت
 اولماغان نرسهلرنی اوقو ایله اوتدی. خلقنڭ اقتصادی جهتلری بو
 وقت عجب ایتهلرک یغشی ایدی. ملالر خلقنی دنیا فوو کافرلاراشی،
 توکل ایتهلرگه کیرهک، الله تعالی بنده لرن اوزی طویدرا، دنیانی
 طاشلارغه وهر وقت صدقه بیررگه کیرهک، دیگان کبک سوزلر ایله
 وعظلسهلرده خلق اعتبار ایتماز، بلکه اوزینڭ اشنده دوام ایتار ایدی.
 تاتار سودا گرلری آزیانڭ تورلی طرفلرینه کیتوب زور سودالر
 ایتوب کوب فائده لر آلوب قایتورلر ایدی. سودا اشنده آلارنڭ
 کمالتلری آلارنڭ بیک بلیکلی اولولردن توکل، بلکه آزی خلقلری
 ایله سودا ایتارگه بو طرفده آکلی بوتهن خلق بولماغاندن کیله ایدی.
 مثلا: روس خلقی، قوللق ایله یونچی و بو سببدن سودا اشیمینه بیک

(۱) قزانده ملالره شا گدرلردن کوبسی افیون یوتالر. آلاغه بو اش تگی
 «بخارای شریفدن» کیلگان. افیوندن باشقه دخی شا کردلر آراسنده واقی سالوده باره
 واقعی آوزغه سالالر. (اشمارین)
 اشمارین جنابلرنڭ بو سوزی بوره نغی زمان شا کردلرینه عائددر یوقسه بو
 کونده مدرسه لرده واق یا که افیون استعمال ایتکان شا کردلر یوق. (مترجم)

از قاتوشا ایدیلر . سودادن باشقه کسبلرده اول وقت تاتارلر آراسنده بیک یغشی ایدی؛ تاتارلر ئلی اول وقت روسلرغه آچونصیب بولماغان فابریک و زاؤودلرغه مالک ایدیلر . وقتلرنڭ اوتووی ایله دنیا تمام اوزگاردی : روسلر یاڭا مکتب و مدرسهلر آچدیلر آلارده یاڭا بر روح کوتارلدی . روسلر آراسنده یاڭا کشیلر ظاهر اولدیلر آلار اوزلرینڭ یاڭا معلوماتلری ایله تاتارلرغه کوب ضرر ایتدیلر . سودا و هنرلرنی تاتارلر قولندن آلا باشلادیلر . تاتارلر همان شول ایسکی مکتب ایسکی مدرسهلر ، دنیاغه ایسکی فاراشلر ایله قالدیلر . بعض کشیلر اوشبو زور احتیاجنی سیزوب حکومت مکتبلرینه کروب اوقی باشلاسالارده ، تیز آراده ملالر نزع و غوغالر چقاردیلر ؛ حکومت مکتبلرینه کرو زمان آخری اشی ، آنده اوقو ، دین بتوگه سبب اولادیب خلقنی وعظلمه دیلر ، آلارنڭ وعظلمری ایله خلق اثرلنه ایدی . خلق آراسنده ، اورص بزنگ بالالرنی کوچلب اشقوللرغه آلا ایکان ، همه مزگه اورسچه اوفونی لازم ایته ایکان ، بتون مسجد مدرسهلرنی یابا ایکان ، دیگان کبک یالغان خبرلر طارالا . شهرلرده خلق مسجدرگه ، اوللرده اسخودلرغه جیولشوب کیمکاشلر ؛ ایدگز پادشاهنڭ اوزینه عریضه بیرهمز : آص ، کیس بز اوز دینه زنی طاشلاو احتمالمز یوق ! پریغو وارلر ! پیتربورغه دیپوتانلر ! حکومت موندن بیک عجبلمندی هم خلقغه ، حکومتده هیچ آندی قایغو یوق ایکانن سویله رگه مخصوص کشیلر یباردی . لیکن خلق مونڭ ایله طنچلانمادی . همان شوندی خبرلر چغوب طوردی . ایتلر : ایمش فلان اولده چیرکاو سالورغه روس پریغو وار صوراعان ، فلان اولده روس اشقولی سالنغان ! یاڭادان یاش نوگو آه واه ایتو قایغورلر ! ... هجرت ایتهرگه کیرهک ، هجرت ! مونده ترکلک ایتهرگه ممکنی صوڭ ! آص ، کیس بز دینه زنی طاشلامهز ! خلق اوزلرینڭ شول مسئله ایله مشغول . همه مجلسلرده اوشبو مهم مسئله حقننه نزع

یورطلرن مال طوارلرن صاتا باشلیلر هیج بر نصیحت، اوگوت فلان قولافغه کرمی. آلا ر بو هجرتدن زور زیان ایتهلر بو هجرت جرلری خلق آراسنده بیک آفرنلق ایله گنه باصلا. هیج بر یا کالاق یوق. هر نیقدر قزان مطبعه لرند هر تورلی تللرده تله گانچه کتابلر باعدر رغه ممکن اولسه ده قزان تاتارلری یوسف کتابی، سیف الملک دیگان کبی، هیج بر فائده سز دینی کتابلرغنه باصده لر ایدی. هیج بر ملی اثرلر. رومان و تیاتر کتابلری نشر ایتلمی؛ خلق، اللهغه شکر طنچلق ئلی، دیب تیک یاتا؛ اوک یاغی ایله یاتسه صول یاغینه ده ایله نمی، راحتله نوب یوقلی. مونه طاغن یا کما خبر چغا: ایمش اوقتو اصولن اوزگارتهلر، اصول جدید، اصول یزید دیب قچقرالر. ایسکی کتابلرنی اوقوتمایلر، اوزلری یا کما کتابلر اویلاب چغارالر. یا کما کتابلرده لام الفنی توشوروب قالدراغلر. بولار همه سی ده روس بولو اوچون طرشو دیلر. موللالر آراسنده ینه نزاع کیمته. اصول جدید بله اوقوتویاریمی؟ البته یوق! دیلر. اگر آلا ر آندی بیگلر اصول بله اوقوتسالر همه بالالر اوقی بلورلر هم همه کتابلر تاتار تلنده بولورده، آلا ر موللالرغه شریعتنی صورارغه کیلماسار. اول وقت هم موللالرده کیره ک بولماسلر، ای آخو زمان، ای آخو زمان!

بر نیقدر وقتلر صوکنده شهرلرده اصول جدیده مکتبلری آچیللا باشلادی. موللالر آراسنده سوز کوبایدی. حتی عوام خلقلری ایگون حق، تیری یاری بهاسی صوراشا تورغان اورنده، «اصول جدید نیشلی؟» ئنه تگی حضرت آلارنی بیک یامان اورشسقان ایمش...» دیگان کبی سوزلر سویله و ایله مشغول اولدیلر. بر برسیمه فارسو یازوب بیک کوب کتابلر چقدی. مؤلفلری نه اوقوتو اصلینک نه ده دین ننگ نی ایدگن هیج بلمیلر، تیک یازا بیرهلر. اصول جدیده آکما موکا قارامی همان طارالا. حتی بعض وقتلر، ایندی بزنگ تاتارلر آراسنده اصول

جدید مکتبلی آچیلما، بارا بارا ایندی بزنك ملتده باشقه ملتله ره تینه کره آلور دیب اویغه کیله ایدی. بختسزلیککه فارشی اصول جدید چیلر آراسنده ناراضیلق ظاهر بولدی. عموم فائده سن قاری تورغان اورنده شخصی فائده لرنی قاریلر ایدی. بر نیچه یاکی مسئلهلر ظهور ایتدی. هر بر کشی بلسهده بلماسهده بر برندن اولدر وب درس کنابلری نشر ایتهرگه کرشدیلر. قزان، اورنبورغ، اوفای، ترویسکی، چیستای، آستر-خان کبک قاللرده اصول جدید مکتبلی آچلدی. حتی اوللرده ده آچیلما باشلادی. بو اصول جدید مکتبلی، هر نیقدر بر اصولده غنه مکمل رهوشده تعلیم بیرماسهده، ایلك گئی نوح علیه السلام زمانده غی اصولغه قاراغانده قیاس قبول ایتمهز لک در جهده بر ترقی ده ایدی. خلق اوقو اوقتو توغر و سنده سویله شه باشلادی. دار المعلمین کیرهک، بزنك ایلك گئی مدرسه لرمز بر نرسه گه ده یارامی دیگان کبی سوزلرنی سویله و چیلرده بولا باشلادی. «ترجمان» غزته سینک هر نومرنده خلقنک معارفی حقتده یخشى، مهم مقاله لر یاز یلا ایدی. بایلرده بواشکه قاتشدیلر، آلا ر اوچون بو مسئله بر اوینچاق حکمنده ایدی آلارنک کوبسی نجوید اوقوتو کیرهک دی، بعضیلری شا کردلرنی اولوغ کشیلرگه (بایلرغه) حرمت ایتهرگه اوگره تورگه کیرهک دیلر ایدی.

زماننک اونووی ایله مدرسه لرگه ده اوزگالك کیله باشلادی. شا کردلر اوچون مدرسه لرنک بنالری زور ایتلا باشلادی. پا کک مدرسه لرگه یاگما کره باشلاغان بر نرسه بولسهده، آنی شا کردلر، کیرهک نرسه دیب بله باشلاغانلر ایدی. هر نیقدر هوا دیگان نرسه بارلقی، هم آنک بوزلووی کبک مسئله لرگه آلا رنق اشانماسه لرده، بر اویده خلق آز اولغانده طن آلورغه اوغعی بولوون آکلیلر ایدی

بعض مدرسه لر بیک یخشى اولماسه لرده بر قدر اصلاح ایتلوب بر آز درس اشلریده ترتیبکه قویولغان ایدی. بو مکتب، مدرسه لرنی،

مکتب مدرسه ديب آطاوخطادر؛ آلارنى تيك دارالاینام (Богадълный) ديب گنه آطارغه تيوشلى؛ چونکه بزنگ خلق مدرسه ده اوقى طورغان شا کردلرگه بيک توبان، قزغانچ، بيچاره مخلوقلر ديبکنه قاريلر. هر نى بولسه بولدى، بزنگ طرفمزدن ملتنى آلغه يبارر اوچون هيچ بر اش بولماسه ده، مدرسه شا کردلرى آراسنده ياكى فكلرر طووا باشلادى. روسچه اوقونك، اويگه فايقتانده پاراخودده اوچراغان مارجالر برلن سويله شور اوچونگنه كيرهك توگل ايكانلنگى آكلاشلدى. ياكى كتابلر، غزتهلر اوقو، توركچه يازلغان تاريخى اثرلر رومانلر اوقو بر عادت حكمنى آلغان ايدى. موندى شا کردلر اوزلرينك كشى ايكان-ليكلرن، هيچ بر كشىدن قورقمى تلهسه نى اشلرگه اختيارلرى بار ايكانلنگن بلدىلر، آلاى بولسه ده قرون وسطى عادتى بولغان بد دعأ ديگان سوز بولرنى تيمر چبقلر توسلى، مدرسه صاصيلرن ايسنه رگه بهيله ب طوتا ايدى. آقرن آقرن روسچه اوقو شا کردلر آراسنده جهيلدى. جايلرده روس اوللرينه ياكه بربر قالاغه باروب روسچه اوقو عادت توسلى بولدى. هر شا كرد غزته آكلارلق روسچه بلونى زور سعادتكه سانى باشلادى. بو يللرده تاغى بر بختسزلك كيلوب چقدى. روسيه ده عمومى پيريمس مسئلهسى خلق آراسنده تاغى بيك زور نزاع قوپتاردى. ليكن بو يللرده خلقمز آراسنده شاقنى آكلانغان كشىلر كوب بولغانغهمى، بو مسئله اولسگيسى كى اوك قورقنچلى بولمادى هم تيز باصلدى. ميدانغه ياكى ادبيات چفا باشلادى. ترجمان غزتهسى، روس، تورك غزتهلرى اوقو، خلق آراسنده بر موده بولدى. ياكى روجهغى ياكى اثرلر خلقغه تاثير فيلا باشلادى. فنى رسالهلر، عبرتلى مىللى حكايهلر، خلقنى اوياتور اوچون يازلغان كتابلر عمومى مقبول بولا باشلادى. تاغى ياكى اميدلر طووا باشلادى. روسيه نك هر يرنده جمعيت خيرهلر آچيلا باشلادى. فقيرلر قاروا، آلاغه ياردم ايتو،

اسلامیت میدانغه چققانندن بیرلی معلوم مسئله بولسهده، بزده اون طوقرنچی عصرنڭ آخرندهغنه آڭلاشلدی. بتونلری آڭلامای قالوغه فاراغانده بونسیده یاری ئلی. بیک شهب بولماسهده شافتیغنه اش اشلرگه یول آچلغان ایدی. خلقمزنڭ اوقو یاغی بر آز آله کیمتسهده تجارت جهتی بیک توبان توشکان ایدی: بیک کوب فیرمالربانقروت بولغان... الگارگی سودا گرلک طبیعتی بتماسهده بیک کچکنه اش برلهن گنه کسب ایته باشلاغانلر ایدی. قزل مال برلهن صاتو ایتو، واق تویاک نرسه لر بلهن سودا ایتو بتمه گان بولسهده، کوبیسی لیمون، افلیسون، آما، قارپوز، ایسکی نرسه لر برلهن صاتو ایتودن اوزا آلمیلر ایدی. بانقروت بولو خلق آراسنده عادت بولوب کیمکانگه کوره، بزنگ بلغار (۱) سودا گرلرینده هر یرده اوشانچ بتکان ایدی. خلقمز اخلاق جهتندن بیک بوزولغان ایدی. قزانلیلر بو طوغورده تمام حیوانلق درجه سینه یتدی لر. کوندزن آلا ر نیچک بولسهده بر بر نرسه بلهن صاتو ایته لر، اما کیچلرن تراقیتیلر کبی عمومی فحش اورنلرنده اونکاره لر، بوتون تابقانلرن بتوره لر ایدی. خاتونلرغه بر نرسه لر یته قالمی ایدی، شول سببندن خاتونلر اوز تاماقلرن اوزلری طوبیدرو قایغوسینه کردیلر. ناغن بر عادت طارالدی: بایلر فقیرلرنی آفچه ایله آلداب قزلرن آلوب خراب ایته لر ایدی. بار مسلمانلرده اگر الاربیش وقت نمازنی اوقودیلر ایسه، همه گناهلرینڭ جویلووینه اوشانلار ایدی. روس مکتبلرنده اوقوغان کمسه لرده بار ایدی؛ لیکن آلا ر تاتارلر اوچون بیک فائده لی توگل ایدی لر. آلا ر تاتارلرغه حقارت کوزی ایله قاری ایدی لر. خلقنڭ آوروینه هیچ بردوا بیورگه

(۱) عیاض افندی انقراضده بزنگ خلقنڭ تاتار اولمیچه بلغار خلقی اولولورن سویلی. اوشبوڭا قارشى اشمارین جنابلری اوزینڭ (Болгары и Чуваши) دیگان کتابن قارارغه قوشا.

طرشما ديلر. علماغه كېلساك آلاردن بىر نرسە دە چىمادى. ياڭا طربىقت، ياڭا ايشانلىق، دىياغە ياڭى يالغان فاراشلر، خلقنى آلدو اوچون شىطاندىنە اوستون بولغان حىلە و مكىرلر لاردن چىعايدى (۱). بودورده بارى مەسلەمانچە يىغشى اوقوب روسچەدن مكەل مەلومات آلغان كشىلرگنە فائىدە ايتدىلر. اون طوقوزنچى عصرنىڭ آخىرنە كورلىگان ياڭى مكىتلر، ياڭى كىتابلر آلارنىڭ ثمرە غىرىتلر بىر.

رحمت اوزمىزنىڭ بلغار ابكائىلگىزنى بىلىرىنگان كشىلرگە! آلار بىزگە اوزمىزنىڭ عىبلرمىزنى كوزمىزگە كورساتە باشلايدىلر. اوزلرىنىڭ راحتلىرىن بوغالتوب ملتىنى تىرتتو اوچون چارەلر ازلى باشلايدىلر. آلار ھەر تورلى مشقتلرگە، خلقنىڭ آلارنى خورلاوينە، لعنت ايتولرىنە قارامىچە ھەمان اوزلرىنىڭ اشلارنى دەوام ايتدىلر، ھىچ ھال آلامادىلر، اجر صورامادىلر. كوزلرىندە گى ياشلىرى ايلە آلار ياش ھەم قارت كشىلرگە، بو ھالە بارغاندە ملتىڭ بىتەچگن سويلىلر... ئە آندىن ھىچ بىر فائىدە كىلمەدى، آلارنىڭ سويلەگانن بىرەودە طىكلامادى...

شولاي ايتوب بىكرىمچى عصر كىلوب بىدى. فكرلى كشىلر اوشبو عصرنىڭ بىزنىڭ اوچون خىرلى عصر بولوون، آندە بىزنىڭ يىغشى تىرقى ايتوومىزنى خدادىن سوري ايدىلر. ھەم واقىدەدە بو عصرنىڭ

(۱) سوڭقى زىمانە چىققان كىتابلردىن كۆپىنچە مەسلەن روغائىلرى بىيك قاتى عىبلەنەر؛ آلارنى ھەھالت ايلە، ھەر تورلى باڭقالغى قارشو ايلە. قارا خلقنى آلداب آقچىلردىن آلو ايلە عىبللر. مثالا ساللاؤووف اوزىنىڭ موژىق ايلە موللا با كە قارت ھىزىرتنىڭ طوزاغى» دىگان ھىكايەسىندە، اوزىنىڭ بوزوق و آلاما اشلرى سىبىلى اورتىدىن توشكان بىر موللاننىڭ ھالىن سويلى. «آفەسىيانى» ھىكايەسىندە، موللاننىڭ شىرىعت خىلافيئە قىلغان آلامانقلىرى رشوتلىرى ھىكايە ايتولە. بىخلى قىز» اسملى اوفو گوبىرناسى بىلەبى اويارىندە گى باشقرد و تىپتەرلرنىڭ ھالىن تىبوتىرىتكەن ھىكايەدە، شىرىعتكە قانۇنغە خىلاف نىكاح اوقۇغان موللاغە اوچرىمىز و غىرىلر. موللاننىڭ مەيشت اشلرىنىڭ ناچارلىغىن اعتبار ايتىكاندە آلاردىن بوندى زارلانولر، آلارنى عىبلەلر اولدۇر ھىقلى بىراش كەك كورنمى دىر.

باشلارنده بزده ياخشيفنده ترقى حرڪتلىرى كورنورگه باشلاغان ايدى .
اون طوفزنچى عصرده باشلانغان ياكى ادبيات آفرنلاب آفرنلاب همان
ترقى ايتە ايدى . مىلى حكايهلىر كوندن كون كوبايهلىر ايدى . فكرلى
كشىلىر مىلى تياتر كيرهك ديب سويليلير ايدى . سودا گورلر آراسنده ده
ملت اوچون فائدهلى كشىلىر يتشدر و كيرهك ايدكى حقدە سويليلير
ايدى روس مکتبلارنده تحصيل ايتوچيليرگه قرين كوز ايله قاراو ،
ايندى ايلك گى اهميتن يوغالتقان ايدى . ايندى خلق «بخاريلر» نڭ
يالغان فكرلارينه ، افيون آشى طورغان موللارغه ايلك گى بخشى
نظرلرنى تاشلاغان ايدى . خداغه شكر موللار همان افيون آشيلر ،
شولاي ايتوب بارا بارا كوزدن توشهلىر . «ترجمان» ده هر كون مهم
مقالهلىر يازيلا ايدى .

روس غزتهلرنده ده مسلمانلر طرفندن يازلغان مقالهلىر بولا ايدى .
آلار مسلمان هم روس خلقلرينڭ برله شولارينه كوب ياردم ايتدیلر .
روس مکتبلارنده اوفوچيلرنڭ سانى بيك كوبايدى ، حتى قزلر اوچون
مکتبلرده آچلدى . فكرلى كشىلىر طرفندن يازلغان اثرلرده آنالرنڭ هر
ملتنڭ ترقيسى اوچون زور خدمت ايتدكلرى سويله نه ايدى . ياڭكادن
بر مسئله طودى : موللار ، مکتبلرده اوقوب يازو اويرهنگان قزلرنڭ
يگنارگه خط يازولرى اعتمال ديب خلقنى گوزلتهلىر ؛ فكرلى كشىلىر ،
خاتونلرده بارى بر كشىلىر ، حيوان توگللىر ، آلارنڭده معيشتده حقوقلرى
بار ديلر . موللار موندى نظرلرغه بيك دشمانلىق ايله قارى ايديلر ؛ ليكن
خلق آلارغه ايلك گى كبك اعتبار ايتتى ايدى . خاتونلرنڭ اوقووى همان
كوندن كون آرتدى . همه كشىده خاتونلرنڭ ، هر ملتنڭ يارطيسىنى
تشكيل ايتدكلرن آڭلاديلر ؛ چونكه تانى ، مليتى ، تلىنڭ اوزينه
مخصوص تلفظلرن آنالرغه صاقيلير آلار كيلچك بوونلرنڭ تربيه چيلرى ...
نيچك بولسه بولدى ، يكرمنچى عصرنڭ يكرمنچى عصر ايكانن بزنگ

خلقده آڭلادی. یاۋروپا خلقی، چقمسز تیلیغراملر هم تیلیفونلر اختراع ایتدیلر؛ بزدهده آلاغه قاراغانه زور اختراع اولدی. اولده - ایشانلق. ایشانلق شوندى نرسه، آنڭ برابرینه بونون دنیاڭ اختراعاتن الما- شدررغه ممکن توگل. اگر بربر کشیده ایشانلق بولدی ایسه، اول ایشانلق آڭا بایلقنى، بلسكى، شهرتى، ماتور خاتونلرنى هم نى كیرهك بولسه شونى اوزى كيتروب بیره. یاۋروپاڭ اوقوغان كشىلرى بزنى بىك حيله كار، مكار خلق دىب آطیلر؛ ایندى مین بونڭ درستلگینه اشاندم؛ چونكه تیلیغرام بلهن فقط بركىشى بلهن گنه سويله شوب بولا، اما ایشانلق بلهن بتون خلقنى قولغه توشوروب بولا.

تورلى حكايه لر، رومانلر، دراما كتابلرى نشر ایتلوب تورلى عیبلرنڭ آچقندن آچقغه كورسه تلووى كوب كشىلرنڭ آچولرن كیتوردى، شونڭ اوچون آندى كشىلر اول اشنى مطلق طوقتاتورغه كیرهك دىب سويلیلر، غارادسكى غالاۋاعه شكایت ایتەرگه كیرهك دیلر ایدی. (بزنڭ خلق شهر دوماسن ایڭ زور محكمه سانى، غالاۋانى ایڭ زور حاكم دىب بله؛ حتى قطای ایله یاپونیا صوغشى وقتنده دومانڭ، بو صوغشنى توقتاتماوى خلقغه بىك عجب طویلدى.)

محررلر یازدیلرده یازدیلر، بزنڭ آبریلر شهر باشلیغىنى كورهده آلمادیلر. قزان خلقنده اخلاق طاغن یمان بوزولا. بوقدر بوز وقلقهده بایاغى موللار ایله ایشانلر سبب بولا ایدی؛ آلا بىش وقت نماز اوقوساڭ ایشانغه بارساڭ بوتون گناه جوپولا دىب سويلیلر ایدی. یوزیل الگارى ناتارلرنڭ ایرلریده آرافى اچمیلر ایدی، ایندى حاضر خاتونلریده اچارگه كرشدیلر. اول خلقى آراسنده ینه انقراض علامتلرى ظاهر بولا باشلاغان ایدی. اولده یرنڭ آزلغى وبار یرنیده، علمن بلمه گچ یخشى چاچه آلماینچه مورثیقلر اولده تمام ایزلدىلر. اوشبو سببندن اوللرینى طاش-سلا ب شهرلرگه كوچه وآنده تورلى فابریكلرگه

قارا اشچی بولوب کره لر ایدی . قز خاتونلر ینه شول قزان وشونک کبک فالارغه باررغه کرشدیلر . آنده بعضلری آصراولقغه کرورلر ، یا که ئلیگی قباحت اورنلرنک برسینه باروب هلاک اولورلر ایدی ...

یکرمچی عصرنک اورتالرنده تاتارلر آراسنده بانقر وتلق شولقدر شه به یگان ایدی که : مسلمان بایلرینک اوایلرندن کوبسی خاتونلری اسمینه یازلوب بتکان ایدی . حتی غربی یا ژروپادن کیلگان بر مستشرق اوزینک سیاحتی حقنده غی بیاننامه سنده قزان مسلمانلری حقنده اوشبو ره وشده بر نیچه سوزلریازغان ایدی : «بو قزان مسلمان لرنده خاتونلرغه نظر ، باشقه شرق خلقلرینه قاراغانده بتونلدی باشقه : آلارنک همه اشلرنده خاتونلر بیک زور رول اوینی . مثلا قزانده مسلمان محل لرنده بیک کوب اویلر خاتونلر اسمنده ، آلا ر ایرلرندن باشقه اوز باشلرینه یورتلر صالدروب ، اوز باشلرینه سودا ایتدروب طورالر .»

مؤلف اوزینک اوزون بیانلرندن صو ک تاتار خلقینک شولقدر یخشسی مدنیت حرکتلرینه فارامیچه نیچک انقراضه یوز توققانلرن سویله ب آلوب کیته . باشده تاتارلر بیک یخشسی ترقی ایتدلر . آلارنک ادبی کیچهلری ، تیاترلری ظاهر بولا . هم اوزون مشقتدن صو ک «قابان» اسمنده بر غزته جفا . تاتار محررلری ، رساملری ، موسیقا نملری بار ایدی ؛ لکن آلارنک خلقنک بتووی ، هلاک بولووینه فارشی بر کارلریده بولمادی . تاتارلر اچینه چن مدنیتنک کرووینه شول موللالر مانع اولدیلر .

اول خلقی تمام یارلیمانلیدی . آلا ر شهرلرده فابریقلرده ، اوزلری اوکرانمه گان عادتله نمه گان یرلرده اشله ب اخلافسزلقنک اوجینه باروب چقدیلر . آرالرنده سرایتلی رهنجولر تارالیدی . چاخونکه دن بیک اوله لر ایدی . یکرمی برنجی عصرنک آخرنده (۲۰۹۷ نچی یلده) بولغان اولوغ پیرییس وقتنده تاتارلرنک مشهور محرری جعفر روسمیده باری

۳۸۰۰ قدر تاتارنىڭ قالغانن يازدى. تاتارلار قوللىدىغى سودا اشلىرى
 تمام روسلار فولينه كروب بتدىلەر. مکتەب و مدرسەلەر ياپىلدىلەر، كوپسى
 پىرىيوت ھەم فېئىرلەر يوقلى تورغان (Ночлежный домъ) غە اورلىدىلەر.
 مسجد ھەم فېرلىكلەر، آثار غەتيقە جەمئىتى نىڭ اثرلارنى بولوبقىنە قالدىلەر.
 پىچان بازارى مسجدى «بلغار موزە خانەسى» يورطينە، «مدرسە محمدىە»
 خستە خانەغە اورلىگان ايدىلەر. بو ھالاكت وانقراضنىڭ سىبىلرى بىرگە
 تاتارنىڭ سوڭى ايدىڭ مشھور معررى جعفر طرفىدىن روس علماسىنىڭ
 بىر جەمئىتىدە سويلەنگان سوزلردىن آڭلاشلا. جعفرنىڭ سوزى بوينچە:
 تاتارلار، (آنكچە بلغارلار) يواش، بىك چىداملى، بەدار، زىرەك، يىخشىلىقغە
 بىك مېال، طنچلىق اوچون جانن فدا ايتوچى، لىكن اوزىنىڭ معيشت
 اشلىرى وكىلچىگى حقىدە بىك اوزون اويلامى تورغان ھەم بىر آز
 فلسفە ساتارغە مائىل خلق ايدى. اوزلرىنىڭ اشلىرىدە آلاز جدىت ھەم
 ثبات ايهسى توڭل ايدىلەر. سويلەشورگە ھەم كولووشورگە بلورلر ايدى،
 لىكن اشد، توبلىك كورستە آلمازلر ايدى. آلاز «ايرتە اوچون
 ايشاك قويغرتقان» دىب، مقال كىتورلر ايدى. ايرتەگىسى اوچون
 اصلا فايغورمىلر ايدى. آلاز (بلغارلر) اوز اوستلرىنە كىلىگان تاتارلر
 ايلە (۱) فاتناشماسدن ايلىگارى آندى توڭل ايدىلەر؛ فايغوسزلقنى
 آلارشول تاتارلردن آلدىلەر. آندن سوڭ بو حالگە، علمانىڭ نادانلىغى
 ھەم سودا ايلە فانوشقان كشىلرى سارتلر، قرغزلرنىڭ اوزلرندە
 آرتىدىغى كشىلر اولويدە سىب اولمشدر. بولار، آلازنىڭ ھەم ناچارلقرن
 كوروب اوزلرندىن زور ملت يوق قضمەسن چغارولرىنە ھەم
 اوزلرن ھەر ياقىدىن مكمەل دىب اويلاولرىنە سىب اولمشدر.
 تاغى بولارنىڭ طبعىتلرندە ئىللە نىندى سوزگە لفظغە اھمىت بىرو
 بولغان. بو نقصان بتون شوق خلقىنىڭ عادىتى بولسەدە بىزنىڭ بلغارلردە
 (۱) اسحاقنىڭ حاضرىگى تاتارلرنى بلغار دىب آتادى خاطرە: در.

بىگىرەك فاتى پادشاهلىق سورگان . شونىڭ اوچون اوقى طورغان فن لرىنىڭ معنالىرىنە باروب يتماينچە ھم باررغە تيوشلىكنى اويلايمچە ، لفظ نزالىرى بىرلەن ھم اوتكارگانلر . آلارنىڭ «كورشى» لرى دە آلارنىڭ ترقىلىرى اوچون زور مانع اولدى . بعض بىر پوپلر دنيانڭ بارشىنە ھىچ بىر اعتبار ايتىمى ، بلغار خلقىنى خرىستىيان ايتارگە طرشەلر ايدى . بو اش بلغارلرنى ، روسلرغە بىر يالغانچى ، خائىن نظرى ايلە قاراوغە مېمور ايتدى ھم روس مدنيتىنى آلوغە مانع اولدى . شونىڭ اوچوندە بلغار خلقن انقراضغە كىتورگان سىبىلرنىڭ ايك زورسنى روس پوپلرنىڭ ازلەرگە كىرەك . آنىڭ اوستىنە بلغار خلقى دىن اسلامنىڭ حقيقتى ايلە طاناش توگل ايدىلر ؛ بارى آنىڭ طشقى قابىقى ايلە گنە طاناش ايدىلر . حكاىە ايك ھوكفى بلغار بولغان جعفرنىڭ وفاتى ايلە بتە . آنى بلغار خرابەسندەگى منارە باصوب اوتورە . تارىخ جمعيتى آنى دفن ايتە ، كتابلرن اوزىنىڭ موزە خانەسەينە آلا . بىر نىچە عصرلر بوينچە بلغارلر ھم آلارنىڭ ادبياتلرى ، موزىقەلرى حقدەغى ھكاىەلر ايشىنلوب طور ، ئە آلار (بلغارلر) ۱۹ نچى عصر دەغى ، بىر كۈنە اون بىش يىرگە آشقە باروب حال جيارغە ياتقان موللا كېك قىرلرنە راحت راحت يوقىلر بولا . . .

